ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਅਕਤੂਬਰ 2024 ਵੋਲ-3 ਨੰਬਰ-10

ਸਲਾਹੀਯਤ

صلاحیت

Salahiyat

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ: ਡਾ.ਮਨਮੋਹਨ
ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ, ਨਾਵਲਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ

ਫੋਟੋ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ: ਪ੍ਰੋ: ਵਿਕਾਸ ਬਾਜਪਾਈ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

ਸਵਰਗੀ ਦੇਵ ਰਾਜ ਭਾਟੀਆ (6-11-1926 - 01-10 -2024) ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਵਰਗੀ ਗਿਆਨ ਚੰਦ ਭਾਟੀਆ, ਡਸਕਾ, ਸੈਲਕੋਟ

(ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਦੇਵ ਰਾਜ ਭਾਟੀਆ ਪੁੱਤਰ ਸਵਰਗੀ ਗਿਆਨ ਚੰਦ ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਸਵਰਗੀ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਸੁਚਿੰਤਾ ਭਾਟੀਆ ਪੁੱਤਰ ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ ਭਾਟੀਆ, ਡਸਕਾ, ਸੈਲਕੋਟ)

ਮਾਮਾ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਰੇਲਵੇ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਸਟਿੰਗ 17 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਟਿਕਟ ਸੇਲ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਵਰਗੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਨਾਲ, ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਫਾਟਕ 'ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਬੀ.ਏ., ਐਲ.ਐਲ. ਬੀ. ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ 440-ਯਾਰਡ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਿਕਾਰਡ-ਹੋਲਡਰ ਐਥਲੀਟ ਚੈਂਪੀਅਨ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਤਨ ਧਰਮ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਐੱਮ.ਏ. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਐਮ.ਕਾਮ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਭੈਣ 12ਵੀਂ ਪਾਸ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ?

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਵਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਥੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸੀ। ਉਹ 'ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ' ਸੀ (ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ) ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਗੁਣ ਕਦੇ ਵੀ ਅਮੀਰ ਜਾਂ ਗਰੀਬ, ਬੁੱਢਾ ਜਾਂ ਜਵਾਨ, ਮਰਦ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਭ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੀ।

ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਲਈ ਕੋਈ ਮੁਸੀਬਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਰਹੀ ਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਹਮਦਰਦ

ਮੈਂਬਰ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਿੰਤਤ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1947 ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਇਕੱਲਾ ਯਾਤਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪਤਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੋਚ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਰਦਾਨੇ ਦੇ ਥੈਲੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਠੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਦਿਨ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਹਾਰਾ ਉਹ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਚਨੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟਰੇਨ 'ਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਨੇਕ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਿੰਤਾ (ਲਾਪਰਵਾਹ) ਉਸਦੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਡਸਕਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਸੁਚਿੰਤਾ (ਜੋ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰਵਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭੋਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਕੁੱਕ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕਲਾ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਸਵਿਤਾ, ਕਿਰਨ ਅਤੇ ਮਰਹੂਮ ਅਨੀਤਾ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸਨ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਭਾਟੀਆ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਲਈ ਸੰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਵ ਰਾਜ ਭਾਟੀਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਅਤੇ ਮਾਮੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦੇਵ ਨੂੰ ਚਾਚਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਤਾਂ ਦੇਵ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ।

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਦੇ ਦੇਖਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਚੋਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਘਰੇਲੂ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਪੈਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਟੌਨਿਕ ਦੀ ਬੋਤਲ ਖਰੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੋ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਪੈਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਇਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ

ਜਿੰਦਾਬਾਦ ਮਾਂ

(ਨੀਨਾ ਅਤੇ ਅਨੂਪ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਨੀ ਸਮੇਂ ਮਾਮਾਜੀ)

ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ

ਮੇਰੀ ਮਾਮੀ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਮਾਮੀ ਜੀ ਕੋਮਲ, ਧੀਰਜਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਚੰਗੇ ਇਰਾਦੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ। ਸਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਸੀ ।ਨਾ ਸਿਰਫ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਬਕ ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਿੰਗ ਸੋਚਿਆ ਜੋ ਕਿ ਹੋਰ ਆਮ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(ਡਾ. ਨੀਨਾ ਸ਼ਰਮਾ)

ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਵਿਚਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਨਿੱਘੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਅਰਾਮ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੋ।

ਮਾਮਾ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੰਨਾ ਵਧੀਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਮਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਜੋ ਸਬਕ ਮੈਂ ਸਿੱਖਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਈ ਸੰਕੁਚਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਰੂਹ ਨਾਲ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ।

2. ਸੰਕਟ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਲਗਨ (ਸਿਰਫ਼ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਚਣ ਵਾਲਾ)। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ "ਇਹ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਵੇਗਾ"।

3. ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ, ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦਗਾਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣਾ।

4. ਜੀਵਨ ਲਈ ਜੋਸ਼, ਕ੍ਰਿਕੇਟ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ, ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣਾ, ਸਾਰੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ।

5. ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ 97 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਵੱਈਆ. ਉਸ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦੁਆਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕੀ ਗਈ.

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਛੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਅਸੀਂ ਮਾਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਕਤ, ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਅਨੂਪ ਸ਼ਰਮਾ)

ਮੇਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਪਿਆਰੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਦੇਵ ਰਾਜ ਭਾਟੀਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੀ, ਵਿਹਾਰਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਮਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਹਿੱਸਾ ਸਾਡੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪੂਰਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ. ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ,

ਇੰਨਾ ਸਹੀ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਬੋਲਿਆ .ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਸੀ. ਤੁਹਾਡੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਸਾਡੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰੇ। (ਬਬੀਤਾ ਭਾਟੀਆ)

ਡਹੁ ਦਦਰ ਸੁੱਕ ਲਹਿ ਆਸ, ਆਸ ਦਰਾਸ ਤਰ ਦੁ ਪੀਸ ।

ਇਹ ਮਾਘ ਜ ਕੱਜ ਮਾਘ, ਅਹੰਕਾਰੀ ਪਾਵ ਵਿਚ ਕਸ ।

ਦਹੁਨਦਹਓਮ ਤਾਈਂ ਅਤਿ ਲੱਬਹ ਮੈਂ, ਆਸ ਅਜਬ ਹੈਰਨ ਠ ਸੁ ।

ਸਨਟਰ ਸੁ ਪੀਰ ਮਿਲਿ, ਜਹ ਅੱਗ ਮਿਲੀ ਹੀ ਸ ।

2

ਮਿਲੀ ਪੀਰ ਗ਼ਮ ਰੀਹ ਨਿ ਕਿ, ਮਰ ਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾ ਕਹੁਸਹਓਲਿ ।

ਜਿੱਤ ਵੱਲ ਵਖਿ ਤੱਤ ਵੱਲ ਦੱਸ, ਉਸ ਬਝਾਹਾ ਜ ਐਨਕਿਹਓਲਿ ।

ਉਪਰ ਕਹਓਵਓਨਦ ਉਪਾਏ ਬਰਾੜ, ਉਹ ਓਪਸਭਸ ਦੁ ਵਲ ।

ਸਨਟਰ ਉਹ ਮਿਲੀ ਆਸ ਨ, ਜੰਡ ਵਿਛਣ ਦੁ ਨਹ ਛਲ਼ ।

3

ਸ਼ਦ ਗਰਮ।ਦੁਹੁ ਠ ਗੁਜ਼ਰ, ਜਦ ਪੀਰ ਸਨ ਮਿਲੀ ।

ਸੱਦ ਸੱਦ ਥੱਕ ਅਤਿ ਓਏ ਨਹ, ਹੂ ਉਪ ਆਸ ਵੱਲ ਹੂਲ ।

ਮਿਲ ਵਿਛ ਮੈ ਕੈਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ, ਉਹ ਸਭਸ ਨਿ ਰਲ ਮਿਲੀ ।

ਸਨਟਰ ਪਰ ਮਿਲਸ ਉਹ, ਜੰਡ ਕਦਮ ਅਗਹ ਦਹਓਲਲਓ ।

4

ਸਿੱਕਹ ਦੁ ਹਨ ਉਮੀਦ ਹ, ਅਤਿ ਦੁੱਖ ਵਿੱਢ ਕਰ ਚੱਲ ।

ਕੀਹ ਦੁੱਖ ਜ ਉਪ ਹਝ, ਆਸ ਨ ਨ ਹੁ ਕਿਸ ਘੱਲ ।

ਦੁੱਕਹ ਨਿ ਆਸ ਸੁੱਕਹ ਕਰ ਜਤ, ਜ ਗਿ ਗਿ ਬੱਦਹ ਪੱਲ ।

ਸਨਟਰ ਹਨ ਉਹ ਸੁੱਕਹ ਲੱਦਹ, ਜ ਹੂ ਸਭਸ ਗਓਲਏ ।

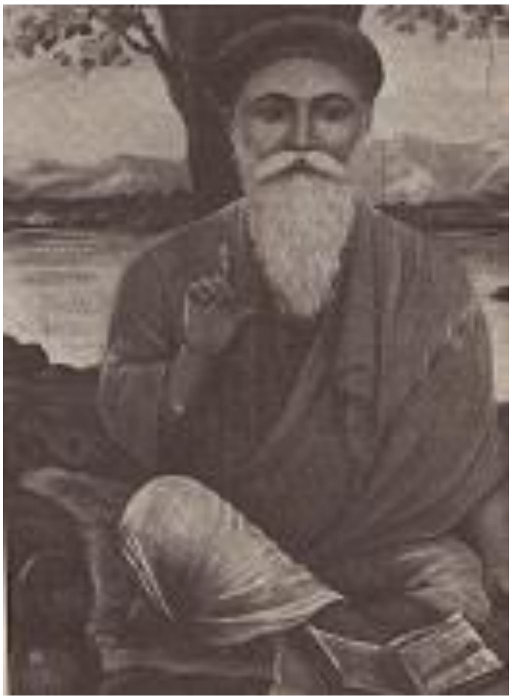

ਸੰਤ ਰੇਨ

ਸੰਤ ਰੇਨ (1741-1871) ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭੂਦਨ ਵਿਖੇ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਜੈ, ਮਨ ਪਰਬੋਧ, ਅਨਭੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੋਧ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਬੋਧ ਲਿਖੇ।

ਅਕਤੂਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-10

1 . 'ਅੰਤਰਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ': ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬਿਰਤਾਂਤ:....................6

ਮਨਮੋਹਨ ਵੱਲੋਂ ਡਾ

2. ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਾ ਆਸਣ: ਸਹਜ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ:..16

ਰਜਨੀ ਹੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰੋ

3. ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ - 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ':.......................................41

ਮੇਘਾ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋ

4. ਡਾ: ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ 'ਸੱਚੋ ਸੱਚ' ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ:...49

ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰੋ

5. ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਾ ਆਸਣ: ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ:...................59

ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੂਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ

6. ਮਾਰਕੀਟ, ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਜਨਤਕ/ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾ ਭਾਈਚਾਰਾ:................87

ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਹਲ ਨੇ ਪ੍ਰੋ

5. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ: 127

6. ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ: 129

7. ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ:..132

8. ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ:..133

9. ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ:.. 134

10.ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਗਦੇ ਧੰਦੇ ਬੋਲ:..135

11. ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਲੋਕ: 136

12. ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ: 140

13. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਮਵਰ ਪਰਿਵਾਰ: 142

14. ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰੋਬਾਰ···144

15. ਇਤਿਹਾਸਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ:... 145

16. ਬੁੱਕ ਰਿਵਿਊ: 146
17. ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ: 151
18. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਇਵੈਂਟਸ: 155

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ:

ਮਨਮੋਹਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ, ਨਾਵਲਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਜੁਲਾਈ 1963 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ.ਏ.ਵੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰੈਜੁਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 10ਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਵਿਤਾ ਦਰਜ ਹੈ। 1996 ਅਤੇ 2015 ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਐਚਡੀ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਮਿਠ ਰੂਪੰਤਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।

ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਨ' 2011 ਵਿੱਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ 2013 ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਨ' ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ 'ਸਹਿਜ ਗੁਪਤ ਮਹਿ ਆਸਣ' 2021 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੋ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ 11 ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 550ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਮੌਕੇ ਗੁਹਾਟੀ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਪੇਪਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ: ਵਾਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਆਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ 2022 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2013 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਣ' ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸ ਨੂੰ 2020 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ-2020 ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

'ਇੰਟਰਵਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ' : ਨਾਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਥਾਕਾਰੀ

ਮਨਮੋਹਨ

ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਸੋਹਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਲੇਠਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਇੰਟਰਵਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ' ਸੰਨ 2021 'ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਸੰਨ 2010 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 21 ਤੱਕ ਸੱਤ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛੱਪ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਇੰਟਰਵਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ' ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੂਪ ਵਿਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਨਾਤਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਦ ਹੈ; 'ਚਰਨ ਚਰਨੁ ਵੈਅ ਮਧੁਵੰਦਤੀ' ਭਾਵ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਧੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਲਈ ਇਕ ਰੂਪ ਵਿਧਾ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾ ਵੱਲ ਅਹੁਲਣਾ ਵੀ ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੂਰਤੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਣ' ਦੀ ਆਦਿਕਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ; 'ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਦਾਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਰਤੀ ਪੁੱਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕੁਦਾਲ ਹੋਰ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਇਹ

ਉਹੋ ਕੁਦਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਦੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕੁਦਾਲ ਲੱਭੀ ਸੀ...ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵੱਲ ਦੀ ਭਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸੀ...!'

ਇਸ ਸੱਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਕਵੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਗਲਪ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਅਹੁਲਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਕਾਰਣ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਪਰ 'The North American Review' ਵਿਚ ਛਪੇ ਲੇਖ 'A Theory of Short Story' ਵਿਚ ਜੇਮਸ ਕੂਪਰ ਲਾਰੰਸ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ; 'The Instinct for story-telling exists in substantially the same form in every race; all men recognize and insist upon the simple limitations of brevity and coherence; and hence, in the field of literature more than in any other, it is possible for an artist to produce masterpieces whose appeal, in spite of national lines and racial characteristics, it is truly universal. '। ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹਰ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ ਕਾਲ, ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਉਹ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਬਿਆਨ ਵਿਚਲੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਵੱਥ ਦੀ ਇਕਜੁਟੱਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪਾਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਇੰਟਰਵਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ' ਦੇ ਕਵਰ ਪੇਜ਼ 'ਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਿਰਸਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਕੋਰ ਸੋਹਲ ਪ੍ਰਯੋਗ-ਧਰਮੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣੇਈ ਤਬ੍ਹਾ ਲਈ ਬਣੇ-ਬਣਾਤੇ ਰਾਹ ਅਤੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਬੇਮਾਹਨਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀ ਰਾਮਕਾਰ ਵਿਚ ਛਟਪਾਟਾਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰੀਵ ਮਾਨਵੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਕਾਮ-ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ੰਗ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦਫ਼ਨ ਪਰ ਹਰ ਪਲ ਧੁਖਦੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰਾਂ-ਪੁਲੀਸ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਮਰਦਾਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੱਤਰ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਵਾਲ (ਸੰਵਾਹਕ) ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕੀਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ (subjugation) ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੋਹਲ ਨੇ ਕਲਾਤਮਕ ਉਹਲੇ ਲਈ ਸੁਪਨੇ, ਦੂਹਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਅਤੇ ਚਿਹਨਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਥਾ ਜੁਗਤ ਵਰਤੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਿੱਠਭੂਮਨ 'ਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਪੁੱਠਾ ਕੰਡਾ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੁਲੀਸ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਚਾਂਦ ਦੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਚਾਚੇ ਵੱਲੋਂ ਜਿਸਮੀ ਸੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ੁਲਮੀ ਪਤੀ ਕਾਰਨ ਅਸਫ਼ਲ ਵਿਆਹ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਾਦ ਹੇਠ ਦੱਬੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਚਾਂਦ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੁਲੀਸ ਅਪਰੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਤੈਨਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਡਰੱਗ ਤਸਕਰ ਨੂੰ ਹਨੀ ਟ੍ਰੈਪ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਚਾਂਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਏ ਮਰਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਤਸਕਰ ਸ਼ਬੀਰ ਨਾਲ ਸਹਿਵਾਸ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਚਾਂਦ ਦੀਆਂ ਦਮਿਤ ਕਾਮ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਸ਼ਬੀਰ ਨੂੰ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਚਾਂਦ ਫ਼ਰਜ਼ਸ਼ਨਾਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਚੁਣਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਬੀਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਥਾ-ਨਿਆਂ (literary justice) ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਂਦ ਦਾ ਇਹ ਦੁਸਾਹਸ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਸ਼ਬੀਰ ਉਸਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਬਾਹਾਂ 'ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਵਸ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹੱਸਾਸ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੁੱਠਾ ਕੰਡਾ ਇਕ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਦਾਤਣ ਹਲਕਾਏ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ

ਉਸਦਾ ਹਲਕਾਅ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਇੰਝ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਪੁੱਠਾ ਕੰਡਾ' ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਅਰਥੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

'ਮੱਸਿਆ ਦਾ ਚੰਨ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੰਦਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਕਾਮ-ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਕਾਰਨ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਆਏ ਸੱਪ ਦੇ ਚਿਹਨ ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਪ ਦਾ ਚਿਹਨ ਯੂਨਾਨੀ ਅਤੇ ਬਿਬਲੀਕਲ ਮਿੱਥ ਵਿਚ ਕਾਮ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਗਗਨ ਨਾਮੀ ਮੁੰਡੇ ਲਈ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਖਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੰਦਿਤਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਹਰੇ ਮੂਹਰੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੋਬਲਮ ਹੈ ਪਰ ਮੱਧਵਰਗੀ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਦੱਬੂ ਮਾਨਸਕਿਤਾ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਪਿਤਰਕੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਕਹਿ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ; "ਨੰਦਿਤਾ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਹੀ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ...ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਵੀ ਉਗਮਦੇ, ਫਲਦੇ ਹਨ...'। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਗਗਨ ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਬਹਿੰਦਾ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚਲੇ ਸੱਪ ਦੀ ਸੁਰਲ-ਸੁਰਲ ਉਸਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ"। ਮੱਸਿਆ ਦਾ ਚੰਨ ਦਾ ਚਿਹਨ ਵੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਚੰਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਸਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕੁਝ ਕੁਝ ਅਹਿਸਾਸ ਨੰਦਿਤਾ ਦੇ ਗਗਨ ਬਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ।

'ਤਿਤਲੀ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੈਂ ਨਾਮੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚ (Infatuation), ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਖ਼ੁਸ਼ਗਵਾਰ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵੱਲੋਂ

ਇੱਕਲਤਾ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਅ ਤਿਤਲੀ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੂਣ ਸਨੌਤ ਦੇਣ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਸੰਮੋਹਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋਣ ਗਿਰਦ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ; "ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤਿਤਲੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹੀ ਹੋਵੇ...ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।...ਇੰਨਾ ਸਾਊ ਤੇ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਝ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਲਾਂਭੇ ਕਰਦੀ ਹਾਂ"।

'ਇੰਟਰਵਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਥਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ, ਬਹੁਪਰਤੀ ਸਰਬਕਾਲਕ ਬਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਬੇਹੁਰਮਤੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਕਥਾਨਕ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ-ਰਹਿਤ ਕਥਾ ਸਿਰਜਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਿਖਰ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ; 'ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਦਸਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ 'ਚ ਤੁਸੀਂ ਪੀੜ ਨਾਲ ਕਲਵਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ ? ਕੀ ਕਰੀਏ, ਇਹੀ ਸਾਡਾ ਜੀਵਣਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਜੰਮਣੋਂ ਡਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ, ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾ...? ਇਹ ਦਾਸਤਾਂ ਸਰਬਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕਾਲੇ ਧੱਬਿਆਂ ਜਿਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ...ਤੁਸੀਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਏ...ਅਜੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕੀ ਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਰਾਤ ਹੀ ਮੁੱਕ ਗਈ ਏ...ਅਤੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ..."।

'ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਸਿਲਵਟਾਂ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਟੈਨੀ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਰਹੱਸ (murder mystery) ਦੁਆਲੇ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਟੈਨੀ ਦੇ ਪਤੀ ਸੰਨੀ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਮਾਡਲ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਸੰਨੀ ਦੇ ਨੌਕਰ ਛੋਟੂ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਨੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਇੰਕਸ਼ਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਾਸ਼ ਛੋਟੂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੂ ਅਜੇ ਵੀ ਫ਼ਰਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਉਦਘਾਟਨ ਨਾਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਜਾਦੂਈ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਅਚੰਭਿਤ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ 'Magical Realism' ਵਿਚ ਮਿਲੀਸ਼ਾ ਸਟੀਵਾਰਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਦੂਈ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਅਸਲ ਨੂੰ ਸੁੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜੋ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਉਹ ਜਾਦੂਈ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਞ ਇਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰੇਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ 'ਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ 'ਚ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਤਜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਵਿਧੀ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਲਖਣਾਰਥੀ ਰੂਪ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਦੂਈ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਦੂਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਅਦਭੁੱਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਕਮਾਲ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰ ਬੈਠੀ ਪਿਤਰਕੀ/ਪੁਰਸ਼ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸੱਤਾ (Vanity power) ਦੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੁਧ ਹੀ ਕੀਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਵਿਡੰਬਣਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੜਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਗਿਰਦ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ ਰਾਜਵੰਤ ਆਪਣੀ ਸਹਿਕਰਮਣ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਸਧਾਰਣ ਦੱਬੂ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ ਹਰਦੀਪ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਸਦੀ ਝਲਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸੰਵਾਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਲਾਈਮੈਕਸ 'ਤੇ ਪੁਹੰਚਦੀ ਹੈ; "ਵੇਖਿਆ ਫਿਰ ਕਮਾਲ..." ਰਾਜਵੰਤ ਨੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੱਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਵਾਕੇਈ ਬਈ, ਕਮਾਲ ਕਰਤੀ ਤੈਂ ਆੜ੍ਹੀ...ਵਿਚਾਰਾ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ...ਇਹਨਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ ਡੰਗਿਆ...ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਚਾਹ ਵੀ ਪਿਆਉਂਦਾ..."। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਖ਼ਰੇਲੇ ਅਤੇ ਅੱਖ ਮਟੱਕਾ ਕਰਨ (coquettish and flirtatious) ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਮੂਰਤਨ 'ਚ ਪਈ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪੁਰਸ਼ਤੱਵ/ਪਿਤਰਕੀ ਬਾਰੇ ਜੂਡਿਥ ਬਟਲਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'Gender Trouble' ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀਵਾਦ ਅਤੇ ਜੈਂਡਰ ਦੇ

ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਨਿਖੇੜਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਾਤਰਾ ਹੈ। ਨਰ=ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਅਤੇ ਮਾਦਾ=ਇਸਤਰੀਤਵ ਦੀ ਸਮੀਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਤਵ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੈਟਰਨ ਹਨ। ਔਰਤ-ਮਰਦ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪਛਾਣਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰ/ਪੁਰਸ਼ਤਵ ਦੇ ਪੈਮਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਖਰੀਆਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਾਦਾ/ਇਸਰਤੀਤਵ ਦੇ ਨੇਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਅੱਲਾ ਹੂ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੈਂ ਪਾਤਰ ਸਰੂ ਦੀ ਮਨਬੀਰ ਨਾਲ ਅਣਕਹੀ ਚਾਹਤ (unexpressed liking) ਅਤੇ ਅਪੂਰੀ ਰਹਿ ਗਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਕਾਂਖਿਆ ਗਿਰਦ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਛਤਾਵਾ ਭਾਵ ਵੀ ਸ਼ਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰੂ ਕੋਲੋਂ ਮਨਬੀਰ ਦੇ ਮਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰਾਯਥਾਰਥਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; "ਮਨਬੀਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਲ ਸਨ। ਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜਾਚ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਿਆਂ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮਨਬੀਰ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ"।

'ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ' ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਸ਼ਮੀ ਦੀਆਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਮਨੋਕਾਮਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜਸਵੰਤ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਰੰਗਾਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਹਸਦ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ; 'ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਘੁੰਮਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਰਸਮੀ ਠੰਡਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆਖਦੀ ਹੈ, "ਵਾਹ ! ਕਮਾਲ ਹੈ ਰੰਗ...ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਤਾਂ ਕਰਦੀ ਹਾਂ...ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਹੈ...ਆਪਣੀ ਤੋਰੇ ਵੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ...ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਏ ਬੱਸ...। ਜਸਵੰਤ

ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਲੱਕੀ ਹੋ...ਉਹਾਡੇ ਕੋਲ ਰੰਗ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਤਾਂ ਹੈ...ਸ਼ਾਇਦ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਨਸੀਬ 'ਚ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ..."।

'ਹਸਰਤ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੱਧਵਰਗੀ ਔਰਤ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ 'ਚੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਪੂਰਣ ਸਮਰਪਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਤੀ ਦੇ ਅੜਬ, ਗ਼ੈਰਸੰਜੀਦਾ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਪੂਰਤ ਕਾਮ-ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਦੰਪਤੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜੀ ਉੱਭ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਵਿਚ ਸੱਭ ਕੁੱਝ ਤੱਜ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਮਨੋਇੱਛਾ ਦੇ ਗਿਰਦ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਬਾਰੇ 'ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ' ਬਾਰੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਇਰੀਗੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'The Gesture in Psychoanalysis' 'ਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਨਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮੁਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖਰਤਾ ਤੋਂ ਮੁੜ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਪਿੱਛਲੀਆਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਰੀ ਦੇਹ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵਾਧ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਆਨੰਦਿਤਾ ਪਹਿਚਾਣੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀਆਂ। ਨਾਰੀ ਦੇ ਅਭਾਵ ਤੇ ਘਾਟੇ 'ਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਫਰਾਈਡੀਅਨ ਤੇ ਲਾਕਾਨੀਅਨ ਬਿੰਬ ਵਿਰੁਧ ਇਰੀਗੇਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਰੀ ਛੋਹ, ਅਦਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਪਰਤਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਉਹ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਰਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ 'ਚ ਆਰੰਭ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਰੁਰੀਅਲਿਸਟਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ 'ਚ ਕਲਾਈਮੈਕਸ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; "ਟੈਕਸੀ 'ਚ ਬੈਠਦਿਆਂ ਉਸ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਘਰ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਸਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਚੱਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਖ਼ਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ...। ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਜਿਊਣ ਦੀ ਹਸਰਤ ਉਸਲਵੱਟੇ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ।

'ਤਫ਼ਤੀਸ਼' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਤਲ ਕੇਸ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੁਲੀਸ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ 'ਚ ਪੁਲੀਸ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਕਿਤੱ◌ਾਮੂਲਕ ਤਰੀਕਾ-ਏ-ਕਾਰ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦ 'ਚੋਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ ਉਸਦੀਆਂ ਅਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਸਦਾਚਾਰਕ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਾਰਨ ਪਤਨੀ ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਲੀਸ ਅਫ਼ਸਰ ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਵਕੂਏ ਦੀ ਤਹਿ 'ਚ ਜਾ ਜਦ ਕਤਲ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਕਾਤਲ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੀ ਅੰਤਿਮ-ਮਰੋੜੀ (twist in the tale) ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਭਾਰਤੀ ਰੱਸ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਭੱਟ ਲੋਲਟ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਦੁਭੱਤ' ਭਾਵ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ; "ਮੁੰਡਿਆਂ 'ਤੇ ਪਰਚਾ ਦਰਜ ਹੋਇਆ ਪਰ ਸੁਲੱਖਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਮਾਂ ਧੀ ਦਾ ਨਾਮ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਸਬੂਤਾਂ ਅਤੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਆਖਰ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੰਡੇ ਵੀ ਬਰੀ ਹੋ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਸੁਲੱਖਣ ਸਿੰਘ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਦਾ ਕੀ ਏ ਮਨੁੱਖਤਾ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ.."।

'ਜਾਨ ਦਾ ਖੌਅ' ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮੱਧਵਰਗੀ ਔਰਤ ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਾਮਨਾਵਾਂ, ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਮੂਲ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਖਿੱਜ ਅਤੇ ਉੱਭ ਅਤੇ ਪਤੀ ਰਵੀ ਨਾਲ ਨਿਰਮੋਹ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਅਰਥਤਾ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜੀਸ਼ੀਲ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ 'ਚੂਹੇ' ਦੇ ਰੂਪਕ ਨਾਲ ਪੜਯਥਾਰਥਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਚੂਹਾ' ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਚਿਹਨ ਵਜੋਂ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਤਰ ਕੁਤਰ ਹਰ ਥਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਚੂਹਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ

ਹੋਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਰਵੀ ਜਦੋਂ ਪਤਨੀ ਦੀ ਤਕੀਦ ਸੁਣਿਓਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਚੂਹਿਆਂ ਦੀ ਦਵਾਈ ਵਾਲਾ ਮਫਿੱਨ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੂਹਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਕੁਤਰ ਕੁਤਰ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਸਿਖਰ 'ਚ ਵਰਤੀ ਧੁੰਦੂਕਾਰੇ ਦੀ ਜੁਗਤ (trick/device) 'ਚੂਹੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਤਰ ਕੁਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ', ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਜਾਦੂਈ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਚਰਡ ਟੌਂਡ ਕਿਤਾਬ 'Magical Realism' ਇਸ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਵੈਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਗਏ ਟਰਿੱਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਦਿੱਸਦੇ ਜਗਤ ਦੇ ਸਮਾਂਨਾਂਤਰ ਇਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਜਗਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੈ ਜਿਸ 'ਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੌਅ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਪਰਾਯਥਾਰਥੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ ਤੇ ਰੂਪਕੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਕਰ ਸਕੇ।

'ਇੰਟਰਵਲ ਤੋਂ ਬਆਦ' ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ, ਦਮਿਤ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਅਮੁੱਕ ਪੀੜਾ, ਸਹਿਕਦੇ ਜਜ਼ਬੇ, ਅਜੋੜ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਮਾਰੂ ਤਣਾਓ, ਅਜ਼ਾਦ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀ ਤੜਪਦੀ ਲੋਚਾ, ਪੁਰਸ਼ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਮਵਿਥ ਸਥੂਲ-ਅਸਥੂਲ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਇੱਛਾਗਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ, ਮੱਚ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਦੁਜੈਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਨਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਥਾ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇੰਝ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਲੇਠੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਇੰਟਰਵਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ' 'ਚ ਸਰਬਜੀਤ ਕੌਰ ਸੋਹਲ ਨੇ ਨਾਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਾਮ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਮੱਧਵਰਗੀ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸੰਵੇਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ

ਬੜੀ ਬੇਬਾਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਢੁਕੱਵੇਂ ਮੁਹਾਵਰੇ 'ਚ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਆਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਥਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਵਾਏਗੀ।

ਰਜਨੀ ਹੰਸ

ਸੀਨੀਅਰ ਖੋਜ ਵਿਦਿਆਰਥਣ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ : ਸਹਜ ਯੋਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ

ਰਜਨੀ ਹੰਸ

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਯੋਗ ਮਾਰਗੀ ਸ਼ੈਵ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਪਰਕ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਯੋਗੀ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਯੋਗੀ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਨੇ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਹਜ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਯੋਗੀ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਥ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿਨਾਥ ਜਾਂ ਆਦਿਯੋਗੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮਤਸੇਂਦਰਨਾਥ (मत्स्येन्द्रनाथ) ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਤਸੇਂਦਰਨਾਥ ਨੇ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਗੋਂ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਯੋਗੀ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਮਰਾਟ ਵ੍ਰਿਕਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ, ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਲਵਾਹਨ/ਸਾਲਵਾਨ ਜਾਂ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੂਰਨ, ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗੋਪੀਚੰਦ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਾਜਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ 'ਯੋਗ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਿਹਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਥ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ'

ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਸੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। "ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਵਿਦਵਾਨ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕਾਰ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਰਾਜਾ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਦਾ ਭਰਾ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਪੰਥ ਦਾ ਵੱਡਾ ਯੋਗੀ ਸੀ।"[1] ਨਾਵਲ ਰਾਜਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਆਏ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਤਾਰਾਂ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੱਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗੀ ਬਣਨ ਤੱਕ ਦੇ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਾਂਗੇ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਅਸਹਜ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹਜ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਥ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਅਤਿ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਯੋਗ ਦੇ ਸਵਰੂਪ, ਮਹੱਤਤਾ, ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਭਾਰਤ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਖੋਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਯੋਗ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਖੋਜ ਹੈ। ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਿਕ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੋਗਿਕ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਯੋਗ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਆਸਨਾਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਵੀ

ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਯੋਗਿਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ, ਚਿਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਪਰਵ ਵਿਚ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਵਿਦ੍ਯਾ ਯੋਗੇਨ ਰ਼ਕ੍ਸ਼ਤਿ"[2] ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਯੋਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੇਕ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਸਵਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਯੋਗ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਵਿਵੇਚਿਤ ਯੋਗ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚਲੇ ਯੋਗ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗਸੂਤਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾਕਾਰ ਪਾਤੰਜਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚਲਾ ਯੋਗ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗਸੂਤਰ ਵਾਲਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਕ ਯੋਗ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ 'ਯੋਗ ਸੂਤਰ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤਾ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੰਕੇਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

> ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ 'ਯੋਗ ਸੂਤਰ' 'ਚ ਤਾਂ ਯੋਗ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਭਿਆਸ ਢੰਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਪਾਤੰਜਲੀ ਨੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸੂਤਰ ਹੀ ਦੱਸੇ।[3]

ਪਾਣਿਨੀ ਦੇ ਧਾਤੂ ਪਾਠ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਯੋਗ		
ਸਮਾਧੌ	ਯੋਗੇ	ਸੰਯਮਨੇ

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਰਥ ਸਮਾਧੀ, ਦੂਸਰਾ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਅਰਥ ਸੰਯਮ ਤੋਂ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨੇ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪ ਹੋਣਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਦੇ ਸਮਾਧੀ ਪਾਦ ਵਿਚ ਚਿਤ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੁੱਧ ਹੋਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ।

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।[4]

ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕ ਰਿਗਵੇਦ, ਅਥਰਵਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਪੁਰਾਣ, ਵਿਭਿੰਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਯੋਗ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਂਤਰਿਕ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਚੰਚਲਤਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਪਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਘੱਟਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯੋਗ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਜਿਗਿਆਸੂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਯੋਗ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਇਕ ਜਿਗਿਆਸੂ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

> ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਬੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ। ਸੱਚ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ 'ਚ ਕਰ ਲੈਣ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਲੀਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮੇਰੀ ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਇਕ।[5]

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਸੰਤੁਲਨਤਾ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸੰਤੁਲਨ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਸਹਜ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਣ ਉਸਦਾ ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਰੀਰ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਗਿਆਸੂ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉੱਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਸੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਦਾ ਅੰਤਹਕਰਨ ਉਸਨੂੰ ਅਭਾਸ ਦਿਲਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਸਦੀਵੀ ਸੁੱਖ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਜਿਗਿਆਸੂ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਏ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮਹਾਕਾਲ ਭੈਰਵ ਸਾਹਮਣੇ ਇੰਝ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

> ਆਦਿ ਨਾਥ . . . ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਸੁੱਖ ਸਨ। ਉਜੈਨ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰਾਜਭਾਗ . . . ਸੈਨਾ . . . ਮਹਿਲ ਮੰਡਪ . . . ਰਾਣੀਆਂ ਪਟਰਾਣੀਆਂ . . . ਦਾਸ ਦਾਸੀਆਂ ਵੈਭਵ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨ ਸਦੈਵ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦੈ। ਅਕਾਰਨ ਉੱਭ। ਖੁਸ਼ੀ ਕੋਈ ਆਡੰਬਰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਜਾਪਦੀ।[6]

ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਕਾਮ, ਵਾਸਨਾ, ਰਾਗ, ਭੋਗ, ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ, ਹੰਕਾਰ, ਤਣਾਓ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਚਿਤ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਿਪਤਾ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੈਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਤਵ ਦਾ ਉਤਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਚਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਚਿਤ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਚੇਤਨ ਜਾਂ ਸਚੇਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਭਾਵ ਚਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਚਿਤ ਸ਼ਰੀਰ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਤ ਚੇਤਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਭਾਵ ਹੈ। 'ਚਿਤ' ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਲਸ਼ਟ (ਕਿਲਸ਼) ਅਤੇ ਅਕਿਲਸ਼ਟ ਅਰਥਾਤ ਕਲੇਸ਼ ਕਾਰਕ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅਕਿਲਸ਼ਟ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਲਸ਼ਟ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਲਸ਼ਟ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨਾਂ ਅਕਿਲਸ਼ਟ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਿਲਸ਼ਟ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਕਾਰਣ ਚਿਤ ਦੀ ਵ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ੂਨਯ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚਿਤ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਵੈਰਾਗੀ ਬਣਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਚਿਤ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਤ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ 'ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ' ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਚਿਤ ਵੀ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਤਪਤੀ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਤ, ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਗੁਣ ਘੱਟਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਤ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਤ ਦੇ ਵੱਧ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 'ਚਿਤ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਚਿਤ ਦਾ ਗੁਣ ਸਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਰਜ ਤੇ ਤਮ ਵੀ ਇਸੇ ਦੇ ਗੁਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਚਿਤ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਸਤੋ ਗੁਣ ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਐਸ਼ਵਰਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋਗੁਣ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਭੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਰਮ, ਅਗਿਆਨ, ਅਣਐਸ਼ਵਰਿਆ, ਰਾਗ ਆਦਿ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤਮੋਗੁਣੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰਿਕ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

'ਭੋਗ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ ਪਏ
ਭੋਗ ਨੇ ਉਲਟਾ ਮੈਨੂੰ ਭੋਗਿਆ
ਤੱਪ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
ਜੀਵਨ ਹੀ ਮੇਰਾ ਤਪ ਗਿਆ
ਬੀਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸਮਾਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ
ਪਰ ਮੈਂ ਬੀਤ ਗਿਆ
ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ ਤਾਂ ਰਹੀ ਜਵਾਨ
ਮਗਰ ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ।'[7]

ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਲਗਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੋਗ ਦੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। "ਭੋਗਾਂ ਨਾਲ ਇੰਦਰੀਆਂ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨ ਚੰਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਵਾਸਨਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਮਨ ਤਾਂ ਠਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਚੰਚਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।"[8]

ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ

ये हि संस्पर्शजा भोगा दु:खयोनय एव ते।
आद्यन्तवन्त: कौन्तेय न तेषु रमते बुध:॥[9]

ਅਰਥਾਤ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਭੋਗ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਦਿ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਵੇਕਵਾਨ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਮਦੇ।

ਭੋਗ ਦੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਪੰਜ ਕਲੇਸ਼ ਹਨ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ

अविधाऽस्मितारागद्रेषाभिनिवेशाक्लेशा।[10]

ਅਰਥਾਤ ਕਲੇਸ਼ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ। ਅਵਿੱਦਿਆ, ਅਸਿਮਤਾ (ਅਹੰਕਾਰ) ਰਾਗ, ਦ੍ਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਭਿਨਿਵੇਸ਼ (ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਾ ਭੈਅ) ।

ਅਵਿੱਦਿਆ ਸਾਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਨਨੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਮੀ ਅਵਿੱਦਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਤ ਨੂੰ ਅਸਤ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਵਿੱਦਿਆ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆਕਲਾਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਸਹਾਇਕ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੀ ਜੀਵਨ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਿਮਨ ਸਤਰਾਂ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਇਸੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਅਵਿੱਦਿਆ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

> ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਈ ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਮਾਰੀ . . . .ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨ ਤਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਰਾਂ।[11]

ਅਸਿਮਤਾ ਉਹ ਕਲੇਸ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤਮਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਂਖਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਮੋਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਹਕਾਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਵਸਤੂ ਜਗਤ ਨਾਲ ਮੋਹ ਅਸਿਮਤਾ ਹੈ। ਅਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵੀ ਅਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਹੰਕਾਰ ਵਸ ਉਹ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਧਨੀ, ਸੇਠ ਤੇ ਰਾਜਾ ਮਾਇਆ ਜਗਤ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ

ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹੋਏ ਘਮੰਡੀ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਿਮਤਾ ਕਾਰਣ ਐਸ਼ਵਰਿਆ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਭੋਗਰੂਪੀ ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

> ਬੌਧਿਕ ਵਰਗ ਗ੍ਰਸਿਤ ਈਰਖਾ ਭਾਵ ਨਾਲ। ਧਨੀ, ਸੇਠ ਰਾਜਾ ਹੋ ਗਏ ਘੁਮੰਡੀ।[12]

ਅਭਿਨਿਵੇਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਾ ਭੈਅ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ 'ਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ

ਸ੍ਵਰਸ੍ਵਾਹਿ ਵਿਦੁਸ਼ੋऽਪਿ ਸਮਾਰੂਢੋऽਭਿਨਿਵੇਸ਼ਃ ॥[13]

ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਸੁਭਾਅ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੂਰਖ਼ਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਭਿਨਿਵੇਸ਼ (ਮ੍ਰਿਤੂ ਭੈਅ ਨਾਮਕ ਕਲੇਸ਼) ਹੈ। ਮੂਰਖ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੱਕ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਭੈਅ ਕਾਰਣ ਚਿਤ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕਲੇਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਭਿਨਿਵੇਸ਼ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਭੈਅ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਹਥੇਲੀ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੂੰ ਸੱਤ ਦਿਨ ਹੋਰ ਜੀਵੇਂਗਾ। ਯੁਵਕ ਦੇ ਚਿਤ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਸ਼ੂਨਯ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੜਖੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਘਰ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਘਰੀ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਬਲ੍ਹਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰਿਆ ਵਾਂਗ ਵਿਛੌਣੇ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਭੈਅ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਭੈਅ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ 'ਚ ਅਣਗਿਣਤ ਪਾਪ ਕਰੀਂ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖੇਗਾ ਤਾਂ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਭੈਅ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਾਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਮੌਤ ਦੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਮਨ ਹੈ। ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਲੇਸ਼ ਜਨਮਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਖ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਲੋਭ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਚਿਤ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਿਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਵਸਥਾ 'ਰਾਗ' ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਪੰਜ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਗ ਰਾਗ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਣ ਚੇਤਨਾ ਨਿਮਨ ਸਤਰ ਤੱਕ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਉਤਥਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਗ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਵ੍ਰਿਕਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਮਝਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਭੋਗ ਤੇ ਵਿਲਾਸਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਵਿਵੇਕਹੀਣਤਾ ਉਸਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਿਵੇਕਹੀਣਤਾ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਤਵ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਇੰਝ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

> ਜੀਕੁਰ ਗੰਗਾ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਫਿਰ ਹਿਮਾਲੇ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਉਥੋਂ ਫਿਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸਾਗਰ 'ਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦੀ ਐ। ਇੰਝ ਗੰਗਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਨਿਘਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਵਿਵੇਕਹੀਣ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦੈ।[14]

ਸਵਰਗ 'ਚੋ ਨਿਸ਼ਕਾਸਤ ਹੋਈ ਗੰਗਾ ਅੰਤ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਵਿਵੇਕਹੀਣ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤੱਤਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਵਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਖ਼ਪਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰਾਗ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੁੱਖ ਕਾਰਣ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਜਨਮਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ

ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਲਾਯਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਦ੍ਵੇਸ਼ (ਵਿਰੋਧ) ਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਤੇ ਦ੍ਵੇਸ਼ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਮਨ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਭਰਥਰੀ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉੱਭ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਤ੍ਰਸਿੱਤ ਮੇਰਾ ਆਤਮ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।"[15] ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਰਾਗਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਠੇ ਦ੍ਵੇਸ਼ (ਵਿਰੋਧ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉੱਭ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਹ ਦ੍ਵੇਸ਼ (ਵਿਰੋਧ) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਸਵੈ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

> ਚਾਹੇ ਹੋਵੇ ਆਤਮਲੀਨੀ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਅਵਸਥਾ ਦਰਅਸਲ ਹੈ ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਹੀ । ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗੀ . . . ਸਾਰੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜਾਂ 'ਚ ਸੰਨਿਆਸ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਹੀ ਮਾਰਗ ਸਨ।"[16]

ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ 'ਯੋਗ ਮਾਰਗ' 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆਕਲਾਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਿਮਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਚਤਰ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਰਿਆ ਕਲਾਪ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਭੂਮੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਿਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ(ਭੂਮੀ)ਨੂੰ ਕਸ਼ਿਪਤ(ਕ੍ਸ਼ਿਪਤ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਚੰਚਲਤਾ ਵੱਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਰਾਗ, ਦ੍ਵੇਸ਼, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਗ੍ਰਸਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਚੌਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਕਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕਾਰਣ ਉਜੈਨ ਨਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ

ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਵ੍ਰਿਕਮਾਦਿੱਤ ਜਦੋਂ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰੋਧ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਛੱਡ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਚਿਤ ਦੀ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਯੋਗ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਿਤ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਰਹੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚਿਤ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਪਰ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯਾਸ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉੱਚਤਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਚਿਤ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚਿਤ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਅਵਸਥਾ ਯੋਗਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂੜ (ਸੂਫ਼/ਮੂਰਖ਼) ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਮੋਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਕਾਮ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਮੋਹ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਅਧਰਮੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਤੇ ਆਲਸ ਮਨੁੱਖ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੇਟ ਭਰਨਾ, ਸੌਣਾ ਤੇ ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਲਕਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚੰਚਲਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਬਲਕਿ ਸਥਿਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਤੁਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਰਤੂ ਸੰਗਤ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਣ ਇਸ ਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਵਰੁਚਿ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ 'ਚ ਵਰੁਚਿ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਜੀਵਨ ਅੰਦਰ ਹੀ ਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਹੀ ਜੀਵਨ : ਇਸਨੂੰ ਏਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਲੱਭਣਾ ਪੈਣਾ।"[17] ਜਿਥੇ ਵਰੁਚਿ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚਲੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦੈ। ਉਥੇ ਭਰਥਰੀ ਆਪਣੀ ਮੂੜ (ਸੂਫ਼) ਅਵਸਥਾ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦਾ ਚਿਤ ਕਾਮੁਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰੈਤਵਿਕ ਨੂੰ ਰੱਥ ਪੁਸ਼ਪਗੰਧਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਵੱਲ ਮੋੜਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੈਤਵਿਕ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਿਚਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਭਾਵਅਰਥ ਹਨ :

ਮਰੇ ਨੂੰ ਜਿਵਾਇਆ, ਮੂਰਖ਼ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗਧੇ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[18]

ਵਿਕਸ਼ਪਿਤ ਭੂਮੀ (विक्षिपत भूमि) ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਤੋਗੁਣ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਬਲਕਿ ਰਜੋਗੁਣ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਰਜੋਗੁਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿਤ ਦੀ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਕਾਰਣ ਰਜੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਤੋਗੁਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਪਿਸ ਮਨੁੱਖ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਵਸਥਾ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪਿੰਗਲਾ ਦਾ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੈਰਾਗੀ ਬਣਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਰਸਤੇ 'ਚ ਸੁਚਿਤਰ ਨੀਲਮਾ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਚਿਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਸੁਚਿੱਤਰ ਨੀਲਮਾ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੇ ਘਰੋਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕਾਗਰ ਭੂਮੀ (एकाग्र भूमि) ਚਿਤ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਚਿਤ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਵ੍ਰਿਤੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਲਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਬਣੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋਧ, ਈਰਖਾ, ਘ੍ਰਿਣਾ, ਕਾਮ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਭਾਵ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਆਨੰਦਿਤ ਹੋ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯੋਗ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਗਣਿਕਾ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਰਤਵਾੜ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਸਮਾਰੋਹ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ

ਭਰਥਰੀ ਦਾ ਅਭਿਵਾਦਨ ਗਣਿਕਾ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੇ ਨ੍ਰਿਤ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਭਰਥਰੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਨੁਸ ਦਾ ਅਭਿਵਾਦਨ ਗਣਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗਣਿਕਾ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਿਰਹਣ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨਾਲ ਹੋਈ ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਰਥਰੀ ਜਿਸ ਗਣਿਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਗਣਿਕਾ ਦੇ ਚਰਨ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਦੀ ਖਿਮਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗਣਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਭਰ ਲਈ ਯਾਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗਣਿਕਾ ਦੇ ਚਰਨ ਸਪਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਝ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਰਥਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਨਿਮਨ ਸਤਰਾਂ ਉਸਦੀ ਸਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

> ਜੇਕਰ ਪਾਰਸ ਪੱਥਰ ਹੋ ਕੇ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਪੱਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਹਾ ਸੋਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੈ। ਤਾਂ ਭਰਥਰੀ ਕੌਣ ਹੁੰਦੈ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।[19]

ਨਿਰੁੱਧ ਭੂਮੀ (ਨਿਰੂਦ ਭੂਮਿ) ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨੋ ਗੁਣ ਰਜ, ਤਮ ਤੇ ਸਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਅਨੰਤ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸੇ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਥਿਤ ਪ੍ਰਗਿਆ (ਪ੍ਰਗ੍ਯਾ) ਅਰਥਾਤ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰੁੱਧ ਭੂਮੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਯੋਗ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਪਿੰਗਲਾ ਕੋਲੋਂ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਿਕਸ਼ਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਥਰੀ ਦਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਭਿਕਸ਼ਾ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਧਕ ਵਜੋਂ ਚਿਤ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਚਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਮਨ, ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਾ ਰਹੀਆਂ ਬਲਕਿ ਸਥਿਰ ਬੁੱਧੀ ਨੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਏ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਨੂੰ 'ਸ਼ੜੰਗਯੋਗ' ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਰਕਸ਼ ਸ਼ਤਕ ਵਿਚ 'ਸ਼ੜੰਗਯੋਗ' ਬਾਰੇ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

> आसनं प्राणसंयामः प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
> ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षटै ॥[20]

ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ 'ਅਸ਼ਟਾਂਗਯੋਗ' ਵਿਚ ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸ਼ੜੰਗਯੋਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਸਨ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ, ਧਾਰਣਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਛੇ ਅੰਗ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗਸੂਤਰ ਤੇ ਸ਼ੜੰਗਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੰਝ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

> ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ 'ਅਸ਼ਟਾਂਗਯੋਗ' ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਏ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦਾ 'ਸ਼ੜੰਗਯੋਗ'। ਇਸ 'ਚ ਕੇਵਲ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਏ। ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ ਗੌਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ ਹੈ ਹੱਠ ਯੋਗ।[21]

ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ ਗੌਣ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗਯੋਗ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ਼ਨਾਥ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਅੱਠ ਪੜ੍ਹਾਅ ਨੇ। ਯਮ ਭਾਵ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ। ਨਿਯਮ ਭਾਵ ਸਵੈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ।[22]

ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ ਅੰਗ ਭਾਵੇਂ 'ਸ਼ੜੰਗਯੋਗ' ਵਿਚ ਗੌਣ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਵੱਸ਼ਕ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਯਮ ਤੇ ਨਿਯਮ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਤੇ ਸਵੈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਸਰਬਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਤਥਾਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ।

> ਆਸਣ ਭਾਵ ਬੈਠਣ ਦੀ ਵਿਧੀ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਭਾਵ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ। ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਭਾਵ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਹੋਣਾ। ਧਾਰਣਾ ਭਾਵ ਧਿਆਨ

ਕੇਂਦ੍ਰਣ। ਧਿਆਨ ਭਾਵ ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਧਣਾ। ਸਮਾਧੀ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਨੰਦ।[23]

'ਆਸਨ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ 'ਅਸ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਬੈਠਣ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰਿਕ ਅਵਸਥਾ। ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜਿਸ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਆਸਣ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੁਸ਼ਾ, ਦਰੀ ਆਦਿ। ਸ਼ਰੀਰਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸ਼ਰੀਰ, ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤ ਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ। ਆਸਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਆਸਨ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਲਚੀਲਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੰਤਰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਨਿਰੋਗੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਸਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਸਨ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ' ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

स्थिरसुखमासनम् ॥[24]

ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਆਸਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹੱਠਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਸ਼ਵਾਸ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਣਾ ਛੇਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਧਿਆਨ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਨ ਇਕ ਵ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਵ੍ਰਿਤੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਖਿਆ ਸੁਤਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

ध्यानंनिर्विषयंमनः।[25]

ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥[26]

ਜਿਵੇਂ ਵਾਯੂਰਹਿਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੌਅ ਚਲਾਏਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਚਿਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਚਿਤ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਝ ਇਕੋ ਵ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਮਨ 'ਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧਵੰਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਆਭਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਉਹ ਸ਼ੂਨਯ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਨਯ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ 'ਤੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ

तस्यवै*कल्पनाहीनं*स्वरूपग्रहणहियत्।
मनसाध्यानंनिष्पाधंसमाधिःसोऽभिधीयते॥[27]

ਅਰਥਾਤ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕਲਪਨਾਹੀਨ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਧਿਆਨ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣਾ ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਅਰਜਿਤ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਸ਼ੂਨਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਦਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ੂਨਯ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਭੇਂਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਸ਼ੂਨਯ ਭਾਵ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਾਕਾਲ, ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਪਰਦਾਅਰਪਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਧਿਆਨੀ ਤੇ ਤਪੱਸਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੂਨਯ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਧਿਆਨੀ ਤਪੱਸਵੀ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਹੈ।

> ਜੇ ਭਗਤ 'ਤੇ ਧਿਆਨੀ ਤਪੱਸਵੀ ਹੋਣਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਸ਼ਿਵ ਜਿਹਾ . . . ਧਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਅਰਥ ਹੁੰਦੈ। ਨਾ ਵਿਚਾਰ . . . . ਨਾ ਵਾਸਨਾ . . . . ਨਾ ਸਿਮਰਤੀ . . . . ਨਾ ਕਲਪਨਾ। . . . . ਜੋ ਵੀ ਧਿਆਨ 'ਚ ਲਹਿੰਦੈ, ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਕਾਲ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪਰਦਾਅਰਪਣ ਹੋ ਜਾਂਦੈ . . . . ਮਨ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ। ਮੈਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ। ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅੰਤ।[28]

ਮਹਾਕਾਲ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਵਿਧਵੰਸ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸ਼ਿਵ ਮ੍ਰਿਤਯੁਜੈ ਵੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਤੇ ਵਿਜੈ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਲ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਆਯਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਾਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤਾਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਾਲ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਠੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਰੁਖ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਇਹ ਤਾਂ ਕਾਲ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਣ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹਾਕਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਕਾਲ ਦਾ ਜਯੋਤਿਰਲਿੰਗ ਉਜੈਨ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਮਹਾਕਾਲ ਦੀ ਕਾਲ ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਆ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਕਾਲ ਜਯੋਤਿਰਲਿੰਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਕੰਦਪੁਰਾਣ ਮਹਾਭਾਰਤ ਮਹਾਕਾਵਿ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

> ਕਾਲ ਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਂਕਣਾ ਮੁਲਾਂਕਣਾ ਹੀ ਤਾਂ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ। ... ਸਾਰੇ ਕਾਲ ਦੇ ਵੱਸ 'ਚ ਨੇ। ਕਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੱਸ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕਾਲ ਹੀ ... ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੈ।[29]

ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗਯ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਨ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗਯ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

> अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥[30]

ਚਿਤ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਇੰਦਰੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖ ਧਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਸਮਾਧੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਯਤਨ ਸਫ਼ਲ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

> ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਫ਼ਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਅਨੁਭਵ ਹੋਏ। ਉਸਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਵੈਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੈ।[31]

ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਵੈਰਾਗਯ ਹੈ।

ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਧਨ, ਪੁੱਤਰ, ਭੋਗ ਸਮੱਗਰੀ, ਐਸ਼ਵਰਿਆ ਅਤੇ ਆਨੁਕਸ਼ਰਾਵਿਕ ਅਰਥਾਤ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਵੇਂ ਸਵਰਗ, ਬੈਕੁੰਠ/ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਵੇਕ ਦੀ

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਿਤ ਦੀ ਸਾਤਵਿਕ ਵ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਵੈਰਾਗਯ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵੈਰਾਗਯ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਸਿਖ਼ਰ ਹੈ।

ज्ञानस्यैवपरा काष्ठावैराग्यम्।[32]

ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ 'ਹੱਠ ਯੋਗ' ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

> ਸੂਰਜ ਦਾ ਭਾਵ ਐ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਦਾ ਅਪਾਨਵਾਯੂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਯੂ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੱਠ ਯੋਗ।"[33]

ਸ਼ਿਵ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ

प्राणपानौनादबिन्दुजीवात्मापरमात्मनौ।
मिलित्वाघटतेयस्मात्यस्मादवैघटउ*त्यते*[34]

ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਅਤੇ ਅਪਾਨ, ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੱਠਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਗਿਆਨ ਵੱਸ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਵਜੂਦ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੱਠਯੋਗ ਸਥੂਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਾਣਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਠਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਯੂ ਚਲਾਏਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਿਤ ਵੀ ਚੰਚਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਿਤ ਵੀ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਾਣ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਚੇਤਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਆਯਾਮ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਣ (ਵਾਯੂ) ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਣ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਵਾਯੂ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਅਸੀਂ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਵਾ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰ ਅੰਦਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਵਾਯੂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼ਰੀਰ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਗ ਅੰਦਰ ਜੇਕਰ ਇਹ ਵਾਯੂ ਸਹੀ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼ਰੀਰ ਕਈ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਯੂ ਨੂੰ ਸਾਧ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜਾਗਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਸਮੇਂ ਜੀਵ ਦਾ ਸ਼ਰੀਰ ਪ੍ਰਾਣ (ਵਾਯੂ) ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਵਕਤ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣ (ਵਾਯੂ) ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਣ ਨੂੰ ਸਾਧ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼ਰੀਰ ਆਪਣਾ ਜਾਗਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੜਾ ਸੂਰਜ ਨਾੜੀ ਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਚੰਦਰ ਨਾੜੀ ਹੈ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਰਾਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾੜੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਸੁਸ਼ਮਨਾ ਨਾੜੀ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੱਠਯੋਗ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

> ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, "ਹੱਠ ਯੋਗ ਦੇ ਧਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹ' ਦਾ ਅਰਥ ਏ ਸੂਰਜ ਅਤੇ 'ਠ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੰਦਰ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰ ਦੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਹੱਠ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"[35]

ਸੁਸ਼ਮਨਾ ਇੜਾ ਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਨਾੜੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣਵਾਯੂ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੈਰਾਗਯ ਭਾਵ ਜਨਮਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗਯ ਅਰਥਾਤ ਰਾਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਰੰਗਹੀਨ। ਵੈਰਾਗਯ ਭਾਵ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ

ਵੀ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗਯ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਦੀ।[36] ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਰਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਚਿਤ ਹਲਚਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗਯ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੈਰਾਗਯ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ।

> "ਵੈਰਾਗ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਰੱਖੇ। ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਪਰ ਸੁੱਖ ਦੀ ਟੇਕ ਨਾ।"[37]

ਵੈਰਾਗਯ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮ ਫ਼ਲ ਦੇ ਭੋਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੱਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਯੱਗ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਆਹੁਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਵੈਰਾਗਯ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਵੈਰਾਗਯ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚਲੇ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

> ਯੋਗ : ਕਰਮਸੁ ਕੌਸ਼ਲਮ।
> ਸਹਜ ਕ੍ਰਮ ਕੌਂਤਯ।[38]

ਗੀਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ ਫ਼ਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਲਈ ਹੀ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਹਜ ਕਰਮ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਕਰਮ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਹਜ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਗੀਤਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮਯੋਗੀ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਕਰਮਫ਼ਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਯੋਗ ਕਰ੍ਮਸੁ ਕੌਸ਼ਲਮੰ'[39] ਕਰਮ ਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਅਰਥਾਤ ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਤਗੀਤਾ ਵਿਚ ਯੱਗ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। "ਯਗ੍ਯਾਰ੍ਥ ਕਰ੍ਮ" ਨਾਲ ਕਰਤਾ ਦੇ ਕਰਮ ਹੀ ਆਹੁਤੀ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਨਾ ਲੋਭ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਅਤਾ (ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ) ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਕਰਮ ਯੋਗਮਯ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।[40]

> ਤਿੰਨ ਹੀ ਸੂਤਰ ਨੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਹਰ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨੀਤੀ, ਰੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਕਰੋ।[41]

ਨੀਤੀ, ਰੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਢੰਗ, ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਰੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੀਤੀ ਅਰਥਾਤ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਭਾਵ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰੋ ਮੋਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਮੋਹ ਬੰਧਨ ਯੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੈ ਉਸਦੇ ਫਲ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਮਾਤੁਰ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

> ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਾਮ . . . । ਹਰ ਵਸਤ ਹਰ ਵਰਤਾਰਾ ਕੇਵਲ ਕਾਮ . . . . । ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਲੈਅ, ਇਕਸਾਰਤਾ ਵਿਰੂਪਤ ਹੋ ਗਏ ਏ ਇਸ ਕਾਰਨ।[42]

ਕਾਮ ਵਾਸਨਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਤ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰਾਂ 'ਚ ਲਿਪਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕੋਈ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਕਾਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸੌਂ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਿਵੇਕ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਕਰੇ ਸਕੇ। ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨਾ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਿਵੇਕ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਾਤਸਯਾਨ ਦਾ ਕਾਮਸੂਤਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਾਮ ਦੀ ਆਨੰਦਮਈ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਾਮ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ 'ਕਾਮਸੂਤਰ' ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕਾਮਾਤੁਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਉਤਥਾਨ ਵਿਵੇਕ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਮ ਨੂੰ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪਤਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਉਤਥਾਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹੇ।

ਵਿਗਿਆਨ ਭੈਰਵ ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਅਜਿਹੀ ਟੈਕਸਟ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੋ ਵਿਪਰੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਸਹਜ ਹੋਣ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਥੂਲ ਤੇ ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ ਸਹਜ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

> ਦੋ ਵਿਪਰੀਤ ਖੋਜ ਲੈਣੇ। ਦੋ ਦੇ ਵਿਚ ਤਥੱਸਤ ਹੋ ਜਾਣਾ। ਨਾ ਇਸ ਤਰਫ਼, ਨਾ ਉਸ ਤਰਫ਼। ਸਮੱਸਤ ਕਥਾ ਦਾ ਸਾਰ।[43]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ ਇੜਾ ਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਸ਼ਮਨਾ ਵਿਚ ਭੇਜ ਕੇ ਸੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਾਗਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜਾਗਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵੈਰਾਗਯ ਜਨਮਦਾ ਹੈ। ਵੈਰਾਗਯ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਸ਼ੂਨਯ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਊਰਜਾ ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਮ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਜਾਗਰਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੱਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਲਈ ਅਮਰਫ਼ਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗ 'ਤੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਸਹਜ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਕਠੋਰ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਮਰਫ਼ਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਹਰੇਕ ਪਾਤਰ ਦੀਆਂ ਅਮਰਫ਼ਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਅੰਕੁਸ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਜਿਗਿਆਸੂ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜਿਗਿਆਸੂ ਮਨੁੱਖ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਕਠੋਰ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੇ ਸ਼ਿਵ ਭਗਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਮਰਫ਼ਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ।

> ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਸਵੈਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਠੇਸ। ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਤੱਪ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਹਯੱਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਮਨ ਇੱਛਤ ਫਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਭਿੱਖਿਆ ਵਾਂਗ।[44]

ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਯੋਗ ਦੇ ਕਠੋਰ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਅਮਰਫ਼ਲ ਅਰਥਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੱਤ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਦੈਵ ਲਈ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਨਾਥ-ਪੰਥ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋਣਾ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਸਹਜ ਗੁਫ਼ਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਦਾ ਸੰਖੇਪਕ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੇ ਸਹਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਦੋ ਵਿਪਰੀਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਅਵਕਾਸ਼ (ਵਿਰਾਮ/ਠਹਿਰਾਵ) ਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਰ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ ਬੋਧ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਚਿਤ ਦੀ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਚੰਚਲ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਚਲਾਏਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਹੀ ਸਵੈ ਬੋਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਮਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਭਾਵ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਫਲ ਅਰਥਾਤ ਅਮਰਫ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਕਠਿਨ ਮਾਰਗ 'ਤੇ

ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਸਾਧਕ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਅਮਰਫ਼ਲ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਫ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਫ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਦਾ ਪਰਿਆਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫ਼ਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਜਿਲਦ ਤੋਂ।

2. ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵੇਦ ਵਿਆਸ, **ਮਹਾਭਾਰਤ, (ਉਦਯੋਗਪਰਵ),** 3/39.

3. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 199.

4. **ਪਾਤੰਜਲੀ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ,** 1/2.

5. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 13.

6. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ

7. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 146.

8. ਕਬੀਰ ਤ੍ਰਿਵੈਦੀ, **ਵੈਰਾਗਯ ਪਾਰਖ ਸੰਸਥਾਨ,** ਪੰਨਾ 13.

9. **ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ**, 4/22.

10. **ਪਾਤੰਜਲੀ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ,** 2/3.

11. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 11.

12. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 11.

13. **ਪਾਤੰਜਲੀ ਯੋਗਦਰਸ਼ਨ,** 2/9.

14. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 25.

15. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 86.

16. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 12.

17. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 97.

18. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 99.

19. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 146.

20. ਕੁਵਲਿਆਨੰਦ ਸ਼ੁਕਲਾ, **ਗੋਰਕਸ਼ਸ਼ਤਕਮ,** ਪੰਨਾ 1.

21. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 200.

22. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 186.

23. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 186.

24. **ਪਾਤੰਜਲੀ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ,** 2/46.

25. ਸ਼੍ਰੀਰਾਮ ਆਚਾਰੀਆ, **ਸਾਂਖਿਆ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ,** ਪੰਨਾ 157.

26. ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ, 6/19.

27. **ਵਿਸ਼ਣੂ ਪੁਰਾਣ,** 6/7/92.

28. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 87.

29. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 130.

30. **ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ,** ਪੰਨਾ 6/35

31. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 187.

32. ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਭਾਸ਼ਯ, **ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਯੋਗ,** 1/16.

33. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 199.

34. ਖੇਮਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦਾਸ, ਸ਼ਿਵ **ਸੰਹਿਤਾ,** 3/66

35. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 199.

36. ਵਿਨੈ ਐੱਸ ਤਿਵਾਰੀ.https://hindi.speakingtree.>blog

37. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 117.

38. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 67.

39. **ਸ਼੍ਰੀਮਦਭਗਵਦਗੀਤਾ,** 2/50.

40. ਅਨੁਰਾਗ ਜਾਯਸਵਾਲ, http://doi.dsg/10.36018/ij4r.v3i/.48

41. ਮਨਮੋਹਨ, **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ,** ਪੰਨਾ 68.

42. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 86.

43. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 163.

44. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 42

ਡਾ.ਮੇਘਾ ਸਲਵਾਨ ਐਮ.ਫਿਲ,ਪੀਐੱਚ.ਡੀ.,

ਡਿਪਲੋਮਾ ਇਨ ਉਰਦੂ , ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਐਨ ਸਕੂਲ,

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਖੇਤਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ (ਗਲਪ) , ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ - ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ - 3,(ਕਹਾਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ), ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ -5 ,ਵੱਖ- ਵੱਖ ਖੋਜ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 40 ਤੋਂ ਵੱਧ

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ - 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ'

ਮੇਘਾ ਸਲਵਾਨ

ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ – ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ। 7 ਮਈ, 1934 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਜੌਹਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਲੰਮੇਰੀ ਤੇ ਕਰੜੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਵਿਰਦੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਘਰ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਕਿੱਤੇ ਵਜੋਂ ਮਿਸਤਰੀ ਸਨ। ਘਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਕਾਰਨ ਵਿਰਦੀ ਨੂੰ ਅੱਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੇ ਹੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ। ਉਸਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰੇਲ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਬਤੌਰ ਖ਼ਲਾਸੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰੜ ਤੇ ਸਿਦਕ ਸਦਕਾ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਿਆਨੀ ਕੀਤੀ। 1953-54 ਵਿਚ ਵਿਰਦੀ ਜਨਤਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਕੋਟਲੀ ਖਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿਖੇ ਬਤੌਰ ਹਿੰਦੀ ਟੀਚਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗਾ। 1956-57 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਬੀ.ਟੀ. ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ 1983 ਤੋਂ ਬਤੌਰ ਲੈਕਚਰਾਰ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ 1992 ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਕਰੜੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਫ਼ਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ, ਦੋਹਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਮਵਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਧਾਵਾਂ ਮਸਲਨ ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਿਹਾਂ **ਪੀੜ ਪਰਾਈ** (1960), **ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ** (1968), **ਗ਼ਮ ਦਾ ਸਾਕ** (1971), **ਪਾਵਰ ਹਾਊਸ** (1974), **ਨੁੱਕਰ ਵਾਲੀ ਗਲੀ** (1975), **ਜ਼ਿੰਦਗੀ** (1976), **ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ** (1977), **ਸੀਸ ਭੇਟ** (1977), **ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਦਰਦ** (1981), **ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਹਸਤਾਖ਼ਰ** (1982), **ਬਦਤਮੀਜ਼ ਲੋਕ** (1986), **ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ** (1986), **ਮੇਰੀਆਂ**

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀਆਂ (1987), **ਰੱਥ ਦੇ ਪਹੀਏ** (1988), **ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦਾ ਫ਼ਰਕ** (1990), **ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਕਹਾਣੀਆਂ** (1990), **ਹਮਵਤਨੀ** (1995), **ਤਪਦੀ ਮਿੱਟੀ** (1995), **ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਖੇਡ** (2001) ਨਾਲ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਨਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਇਜ਼ਾਫ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਚਿਤੇਰਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਧਾਰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਹਿੰਮਤੀ ਹਨ, ਮਿਹਨਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੜਖੜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਬੱਦਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ "ਉਸ ਕੋਲ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵਿਰਦੀ ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਏ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਪਨਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣਪਨ ਜ਼ਰੂਰ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਰਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣਾ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰਿੰਦਿਆਂ, ਪਸ਼ੂ-ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਿਆਨ ਨਾ ਕਰ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਸੀ।"[1]

Fantasy is a necessary ingredient in living. It's a way of looking at the like through the wrong end of telescope . . . that enables you to laugh at like's realities. – Jhedor Sews Geise. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਜਿਹਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫੈਂਟਸੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਫੈਂਟਸੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦਾ ਨਿੱਖੜਵਾਂ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉੱਚਤਮ ਮਿਸਾਲ ਹੈ - 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ'। ਜਸੰਵਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਬਤੌਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਪੁਖ਼ਤਗੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ

ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ। ਇਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵਿਰਦੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ। ਉਸਦੀ ਫੈਂਟਸੀ ਸਿਰਜਣਾ। 'ਫੈਂਟਸੀ' ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗਾਲਪਨਿਕ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਜਾਦੂਈ ਅਤੇ ਆਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾਨਕ, ਥੀਮ, ਸੈਟਿੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੀ ਹੋਈ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫੈਂਟਸੀ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਸਤੂ, ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਇਉਂ ਆਖ ਲਓ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸਿਰਜ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਫੈਂਟਸੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਲਾਇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਢੰਗ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ' ਇਕ ਫੈਂਟਸੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਤੋੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਰਾਤਾਂ ਅਕਸਰਰ ਕਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਭਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਧੁਰ ਅਸਮਾਨੋਂ ਜਾ ਕੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[2]

ਅਜ ਰਾਤੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਾਂ, ਤਦ ਤਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾਈਆਂ। ਇਕ ਅਜੀਬ ਕੌਤਕ ਸੀ। ਫੇਰ ਝੱਟ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ, ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਨਣ ਦੀ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਲੀਕ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਬੜੀ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵੱਲ ਵੱਧਣ ਲੱਗੇ . . . । ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਤਾਰੇ ਤੋੜ ਲਏ ਸਨ।[3]

ਅੰਬਰੋਂ ਤੋੜੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹੈਰਾਨ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ

ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਧੜਕਦੇ, ਫੜਕਦੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਲਦ ਹੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਤਾਰੇ ਤੋੜਨ ਦੀ ਗੱਲ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉੱਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਲਈ 'ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੁੰਗਧੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਕਾਇਦਾ ਇਕ ਜਲੂਸ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੂਰੀ ਤਾਮਝਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਚਮਕੀਲੇ ਤਾਰਿਆਂ ਸਮੇਤ ਵਾਪਸ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਤਲਖੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦਾ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਛਲਨੀ ਛਲਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਤਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਸ਼ਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।

ਆਓ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਭਿਧਾਮੂਲਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਵੱਧਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ' ਇਕ ਫੈਂਟਸੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਫੈਂਟਸੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ' ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਨਾਮਕਰਨ ਮੁਹਾਵਰੇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਨੂੰ ਮੁਮਕਿਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ ਅਰਥਾਤ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਅਥਵਾ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਲੇਖਕ ਹੈ। 'ਸਾਹਿਤਕਾਰ' ਭਾਵ ਸਭ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਹਿੱਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ। ਸਤਯਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੱਚ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਲਬੂਤੇ ਉੱਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਸਰੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਤਾਰੇ ਤੋੜ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ

ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਘਾਲਣਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਹਿਜ਼ ਪੱਥਰ ਸਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਅਥਵਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪਤਨ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅੰਬਰੋਂ ਤਾਰੇ ਤੋੜ ਕੇ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣ ਦਾ ਆਹਰ ਉਸਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਪਦਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੋਂ ਵੀ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੇਖਕ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਸਾਨੂੰ ਧਰਤੀ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ, ਅਸਮਾਨ ਸੁੰਦਰ ਚਾਹੀਦੈ . . . ਵੈਸੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਏਨੀ ਰੌਸਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤਾਰੇ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹਨ੍ਹੇਰੇ 'ਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।[4]

ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਤੀਖਣ ਚੋਟ ਹੈ। ਜੋ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਉਸਨੂੰ ਖ਼ੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ਼, ਸਪਸ਼ਟ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਨ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਭ ਬੰਦ ਕਪਾਟ ਖੋਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜਤਨ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਸਮੱਗਰ ਵਰਤਾਰੇ ਸਮਝ ਗੋਚਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਹਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਾਸਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤੁੱਛ ਨਿੱਜੀ ਮੁਫ਼ਾਦਾ ਲਈ ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ। ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਜਹਿਨੀਅਤ ਪੱਖੋਂ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਸ ਲੋਕਾਈ ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ 'ਜੂਡਿਸ਼' ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੂਡਿਸ਼ ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਕਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਈਮਾਨ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ, 'ਯੀਸੂ' ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਮਿਥਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ 'ਭਸਮਾਸੁਰ ਦੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਭਸਮਾਸੁਰ ਨਾਮ ਦਾ ਅਸੁਰ ਜੋ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਕਾਰਨ ਸ੍ਵੈ-ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤਕ (ਭਸਮਾਸੁਰ, ਜੂਡਿਸ਼) ਇਸਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਅਰਥਗਤ

ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਦੀ ਸੁਹਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਸੂਝ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਤਨਜ਼ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੀਖਣ ਤੌਰ ਨੂੰ ਮੱਠਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦੀ :

ਠੀਕ ਹੈ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਜਿਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤੇ ਨੇ, ਉਹ ਇਹਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪੱਥਰ ਮਾਰੇ।[5]

ਕਹਾਣੀ 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ' ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਹੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵੀ ਅਣਮੋਲ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੰਜੀਦਾ ਕਰ ਜਾਣਾ 'ਤਾਰੇ ਤੋੜਨਾ' ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਖ਼ਰ ਇਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੋਂ ਲਾਜਵਾਬ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ/ਲੇਖਕ ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਘੁਮਸੁਮਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਤਾਰੇ ਫੇਰ ਨਿਕਲ ਆਏ ਸਨ। ਪੱਥਰਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ . . . । ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਛਲਨੀ-ਛਲਨੀ ਸੀ, ਵਾਤਾਵਰਨ 'ਚ ਵਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਤਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੌਸ਼ਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ।[6]

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. **ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ,** ਪੰਨਾ 3.
2. **ਕਥਾ-ਲੋਕ,** ਪੰਨਾ 75.
3. **ਉਹੀ।**
4. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 80.
5. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 82.
6. **ਉਹੀ।**

ਡਾ: ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

ਐਮ.ਏ (ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ), ਐਮ.ਫਿਲ, ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ.,

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪੀਜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ

ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਗੁਰੂਸਰ ਸਦਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਰਚਿਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ 'ਸੱਚੋ ਸੱਚ' ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਘਾੜਤ

ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼, ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਬਾਇਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੀ ਵਤਨੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਓਪਰੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਿਆਮ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਿਆਂ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ 'ਸੱਚੋ ਸੱਚ' ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਕੁਵੈਤ ਦੀ ਕੀਤੀ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੁਲ ਗਿਆਰਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਘਾੜਤ

ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਦੋਵਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ, ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ, ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਕਰੂਰਤਾ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਰੂਹ-ਕੰਬਾਊ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੀ ਥੀਊਰੀ ਆਫ਼ ਰੈਲੇਟਿਵਿਟੀ (ਸਾਪੇਖਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ) ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਸਤ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ object ਦੇ ਰਿਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ 'ਫਰੇਮ ਆਫ਼ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ' ਹੈ ਭਾਵ ਅਸੀ ਵਸਤ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਫਰੇਮ ਆਫ਼ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਕੱਥ ਅਤੇ ਵੱਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ/ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਤੀ, ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਂ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਬੰਧਿਤ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਫਰੇਮ ਆਫ਼ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਤੁਲਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਧਰਨ ਉਪਰੰਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ ਪਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਸ ਮੁਲਕ ਦੀ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨ ਛੂੰਹਦੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ, ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁਥਰੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਜਗਮਗਾਉਂਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ, ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਹਵਾਵਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਬਲੌਰੀ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜਦ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸ਼-ਅਸ਼ ਕਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਇਹ ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਠੀਕ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ

ਪਹਿਲਾ ਫਤਵਾ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਦਿੱਖ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਵੀ ਲੇਖਕ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

"ਅਮਰੀਕਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸੋਹਣਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।"(1)

ਲੇਖਕ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਸੀ-

"ਅਮਰੀਕਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਖਿਸਕੀ, ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।"(2)

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਘਾੜਤ ਘੜੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਹਿਰਦਤਾ, ਲਗਨ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਮਿਹਨਤ, ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਜਵਾਨੀ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ੋਭੇ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਭਾਈਵਾਲੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸ਼ੁੱਧ ਖਾਣ ਪੀਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ, ਨੇਮ ਬੱਧਤਾ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਕੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨੇਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ੋਭੇ ਵਿਚ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦਾ ਏਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸੂਟਕੇਸ ਜਾਂ ਬੈਗ਼ ਖੁਦ ਚੁੱਕਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

"ਜੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਕਿਉਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵੇਖੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦਾ ਭੇਤ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇਗਾ।"(3)

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਬਰਅਕਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਤੇ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ-ਚੋਰੀ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਾੜੇ ਤੇ ਈਰਖਾ ਵਰਗੀਆਂ ਨਾਂਹਮੁਖੀ ਅਲਾਮਤਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

"ਜੇ ਤੁਸੀ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਕਿਉਂ ਗ਼ਰੀਬ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵੇਖੋ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਝ ਆ ਜਾਣਗੇ...ਅਸੀਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਹਰ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲਿਆ ਹੈ, ਕੰਮ ਨਾਲ ਲੁਕਣਮੀਚੀ ਖੇਡਣਾ ਸਾਡੀ ਕੌਮੀ ਖੇਡ ਹੈ।"(4) "ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਕੰਮ ਹੀ ਪੂਜਾ ਹੈ।"(5)

ਲੇਖਕ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦੋ ਪੱਧਰ ਹਨ-ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ। ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਫਰੀ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਈ ਔਖੀ ਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:-

"ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਅਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਰਸ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਰਸ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਰਸ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ। ਲਾਸ-ਵੇਗਾਸ ਜੂਏ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਉਥੇ ਜੂਆ ਖਿਡਾਉਣ ਆਦਿ ਦੇ ਕੋਰਸ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਮਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।"(6)

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਸਾਡੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਮਲੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੱਬ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵੱਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਾਪਸ ਪਿੰਡ ਮੁੜ ਕੇ ਹੱਥੀਂ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੋਈ ਦਫ਼ਤਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਫ਼ਤਰੀ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਤੇ ਉਪਜੀਵਕਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਜੁੜੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੱਬ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹਿਸਾਬ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਹੱਲ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਅਮਰੀਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

> “ਜੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਕੀ ਲੱਗਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉੱਛਲ ਕੇ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਸਕਾਟਲੈਂਡ, ਫ਼ਰਾਂਸ, ਮੈਕਸੀਕੋ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵੀ ਵੇਖੀਆਂ ਪਰ ਜਿਤਨੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ, ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਖੁਲਾਸੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਤਨੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਖੁਲਾਸੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਹੈਲੋ-ਹੈਲੋ ਕਰਦੀਆਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਬੂ ਖਿਲਾਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।”(7)

ਲੇਖਕ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੌਰਪ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਲਬੋ-ਲਹਿਜਾ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਛੜੇਪਣ, ਸੰਕੋਚਮਈ, ਅਤੇ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਰੀਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

"ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਚੁਸਤ, ਸੋਹਣੀਆਂ, ਸੁਨੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨਾਰੀ ਸੁੰਗੜੀ ਹੋਈ ਝਿਜਕ ਅਤੇ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਮਾਰੀ, ਢਿੱਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਜਾਣ, ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ"(8)

ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਤਲਿਸਮ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਕਤ ਉਸਦਾ 'ਫਰੇਮ ਆਫ਼ ਰੈਫਰੈਂਸ' ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਘਾੜਤ ਦਾ ਜ਼ਾਵੀਆ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਉਸਨੂੰ ਮਸਨੂਈ, ਜਾਅਲੀ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗਦੀ ਹੈ:-

> "ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਇਕ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਇਵੇਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਂਡੇ ਤੋਂ ਕਲੀ ਉਤਰ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ"(9)

ਉਹੀ ਅਮਰੀਕਾ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਦੇਸ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹੀ ਅਮਰੀਕਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਤਿ ਘਿਨਾਉਣਾ, ਘਟੀਆ, ਵਹਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਘੋਰ ਤੁਅੱਸਬੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਦਲਦਿਆਂ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਵੇਖੋ:-

- ਜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਹੈ।

- ਅਮਰੀਕਾ ਅਤਿਅੰਤ ਘਿਣਾਉਣੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਭਚਾਰ, ਦੁਰਾਚਾਰ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀਂ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਹੈ।
- ਅਮਰੀਕਾ ਡਾਕੂਆਂ, ਚੋਰਾਂ, ਠੱਗਾਂ, ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ।
- ਅਮਰੀਕਾ ਸੋਹਣੀ ਸੂਰਤ ਵਾਲਾ ਪਰ ਮਾੜੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ।
- ਅਮਰੀਕਾ ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਿਗਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ।
- ਅਮਰੀਕਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਢੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਨੀਗਰੋ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਧੁਰ ਰੂਹ ਅੰਦਰ ਸੰਨਾਟਾ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਅਤਿ ਕਰੂਪ ਵੇਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਜਾਵੋ।(10)

ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੱਸਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪਿਛੇ ਲੁਕੀ ਘੋਰ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫਿਊਡਲ ਕਦਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਹੋ ਲੜਕੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਜਗੀਰੂ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੱਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਗਰਦਾਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਆਪ ਲੈਣ ਲਈ ਬਜ਼ਿੱਦ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼, ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਅਤੇ ਤਰੇੜਾਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਯੋਗੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤੈਰਦੇ ਹੰਝੂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਯੌਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੈਰ ’ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਹ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੁਆਰਾ ਨੀਗਰੋ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

> "ਜੋ ਹਾਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹਰੀਜਨਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੀਗਰੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਘੋਰ ਉਦਾਸੀ ਹੈ।...ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛਿੱਲੇ ਹੋਏ ਮਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਹ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਧੁੰਦ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਤਲੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸਦੀ ਮਰਹਮ ਅਮਰੀਕਾ ਕੋਲ ਨਹੀਂ।"**(11)**

ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ 'ਸੱਚੋ-ਸੱਚ' ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਘਾੜਤ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤਿਆਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਬੇਹੱਦ ਤਲਿਸਮੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਮਸਨੂਈ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਰਵਾਸ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਹੀ ਚੰਗੇ ਲੱਗਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਤਸਕੀਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਿਥੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਧਰਤੀ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ PREJUDICES ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰੂਹ ਮਾਰੂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਲੱਖ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਭੈੜਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਾਣ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1.ਡਾ. ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ, ਸੱਚੋ-ਸੱਚ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 2003, ਪੰਨਾ 4

2.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6

3.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9

4.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9-10

5.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42

6.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 132

7.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 124

8.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 128

9.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 110

10.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 107-08

11.ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 76-77

ਡਾ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੁੜ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ

ਵਿਭਾਗ: ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਦਾ ਸਕੂਲ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 10 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ, 3 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਆਰਟੀਕਲ, ਖੋਜ-ਪੱਤਰ,ਰੀਫਰੈਸਰ ਕੋਰਸ ਵਰਕ, NEP ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ਨਵਾਂ ਜ਼ਮਾਨਾ ਵਿਚ ਫੋਕਸ ਵਿਚ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰੀਵਿਊ ਆਦਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ : ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ

ਡਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੁੜ,

ਨਾਵਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਕਈ ਉਤਾਰ-ਚੜਾਅ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਦ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਸਿਖ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਮੱਸਿਆਂਵਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਂਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ।ਨਾਵਲ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਨ' ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।ਜਿਸ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਬਦਲਾਵ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਏ।ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਸਾਹਿਤਕ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੈ।ਨਾਵਲ ਉੱਪਰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਬਿਤ ਹੋਵੇਗੀ।ਵਰਤਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁਬੇਰ ਵਾਲੀ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਧੰਨ ਸੰਪੱਤੀ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਭੰਡਾਰ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੰਪੱਤੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬੱਦ ਤੋਂ ਬੱਦਤਰ ਹੋ ਗਈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਭਰਥਰੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ, ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਸ਼ਤਕ ਹਨ।ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦੀ ਤੱਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਅਣਥੱਕ ਮਿਹਨਤ, ਗਹਿਣ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ, ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਤੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਗਹਿਣ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਕੀ ਧਾਰਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਗਤ, ਯੋਗ ਤੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਲ ਲਈ "ਗਿਆਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ" ਅਪਣਾਈ ਹੈ।ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੋਗਮਤ, ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹੀ ਹੈ।ਸੰਨਿਆਸ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਰਬਤਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਜਾਂ ਉਜਾੜਾਂ ਵਿਚ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤਿਤ ਰਹੀ ਹੈ।ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਖ਼ਤ ਜੋਗ ਅਭਿਆਸ, ਸਾਧਨਾ, ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜੋਗ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਹੈ।ਮੁਕਤੀ, ਰੱਬ, ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਮੌਤ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਥਾਨ ਦੀ ਖੋਜ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ।ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਤੇ ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਚੇਲਾ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੇ 34 ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 7 ਸਾਲ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ, ਗਿਆਨ ਹਾਸ਼ਿਲ ਕਰਨ, ਆਪਣੇ ਅਮਦਰਲੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹਿਮਾਲਿਆ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ।ਜੋਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਸੀ :

> ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਸ ਧਰੋਹੀ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਾ ਸਰੀਰ, ਨਾ ਮਾਸ, ਨਾ ਲਹੂ ਤੇ ਨਾ ਰੰਗ ਹੈ।1

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਤੱਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ 21 ਸਾਲ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੇਜਿਆ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਹੋਈ।ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਖੁਦ ਵੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘਣ 'ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਇੱਥੇ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਘੱਟ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਦਿਖਾਵੇਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਫੈਲਾਓ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਅਣਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਥਾਹ ਯਤਨ ਸੀ।ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਰੁਤਬਾ ਹਾਸ਼ਿਲ ਸੀ।ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੇ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ :

> ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸ ਜਾਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਹੀ ਮਾਰਗ ਸਨ।ਅਧਿਕਾਰ ਜੇਕਰ ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਸਨ ਤਾਂ ਵੈਰਾਗੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਨੈਤਿਕ ਹੈਸੀਅਤ।ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਸੰਵਾਦ... ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਕਾਰਨ ਉਪਜੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੈਰਾਗ ਅਕਸਰ ਚਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ।2

ਸੰਨਿਆਸ ਕਿਸੇ ਉਪਲਬਧੀ ਹਿੱਤ, ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਗਮਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਧਨਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।'ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋਣਾ' ਤੇ 'ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਿੱਸਣਾ' ਦੋ ਸੰਕਲਪ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣਾ' ਤੇ 'ਵਿਦਵਾਨ ਦਿੱਸਣਾ' ਦੋ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਵਿਦਵਾਨ ਦਿੱਸਣ' ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਜੋਗਮਤ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਨੇ ਵਕਫੇ ਵਿਚ ਘੋਰ

ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਆਧੁਨਿਕ ਅਖੌਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੱਕੀ ਪੀਹਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

> ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਚੱਕੀ ਪਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅੰਧਕੂਪੀ ਜੀਵ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਘੋਟਦੇ ਰਹੇ।3

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਦੀਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸਾਧੂ ਤੇ ਬੈਰਾਗੀ ਸਭ ਆਪਣੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵਿਰੋਧੀ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜੇਕਰ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਜੋਗ ਸੂਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਗ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਅਭਿਆਸੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋਕਮੁਖਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਇਆ।ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਦਾ 'ਹੱਠ ਜੋਗ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਨੇ ਯੋਗ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਜੋਗ ਬਣਾਇਆ।ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਦਾ 'ਹੱਠ ਯੋਗ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਹ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੂਰਜ ਤੇ 'ਠ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਚੰਦਰਮਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ 'ਹੱਠ ਯੋਗ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।'ਸੜੰਗ ਯੋਗ' ਵਿਚ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ "ਅਵਰੋਧ ਸ਼ਾਸਨਮ" ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਣਾਯਾਮ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਫ਼ੋਕਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਤੇ ਅਮਤਰਮੁਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ' ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਗੋਰਖ਼ ਨਾਥ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੇ ਕੇ ਪਤਨੀ ਪਿੰਗਲਾ ਕੋਲੋਂ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ:

ਮਾਂ ਪਿੰਗਲਾ ਮੈਂ ਬੜੀ ਦੂਰੋਂ ਤੇਰੇ ਦੁਆਰ ਆਇਆ।ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ
ਦਰ ਦਰ ਭਟਕਦਾ ਯੋਗੀ।ਭੁੱਖਾ ਪਿਆਸਾ।ਕੁਝ ਭਿਖਿਆ ਪਾ।4

ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਾਧਨਾ, ਤਪੱਸਿਆ, ਭਗਤੀ, ਸਹਿਜਤਾ, ਵਿੱਦਿਆ, ਸਦਾਚਾਰ, ਸਾਹਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਦੇਵਗਣਾਂ ਨੇ "ਅਮਰਫ਼ਲ" ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।ਸੋਮ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਗਲਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਗਈ।ਦੇਵਗਣਾਂ ਦਾ ਅਮਰਫ਼ਲ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ 'ਕਾਲ, ਮੌਤ, ਜੀਵਨ, ਮਰਨ, ਦੁੱਖ, ਵੇਦਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰੇਗਾ ਅਮਰਫ਼ਲ' ਜਦਕਿ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਅਮਰਫ਼ਲ ਨੂੰ 'ਸਦਾ ਜਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਲਈ' ਜਾਂ 'ਮੌਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ' ਤਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੇਕਰ "ਅਮਰਫ਼ਲ" ਦਾ ਗਹਿਣ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਹਿਜ, ਨਿਮਰ, ਗਿਆਨੀ, ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਤਪੱਸਵੀ, ਸਾਹਸੀ ਅਤੇ ਦਯਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ।ਸੋਮ ਕੋਲ ਸਰਵਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਸਨ।ਜੇਕਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ 'ਅਮਰਫ਼ਲ' ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਦਾ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਅਮਰ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਹੀਣਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।ਇੱਥੇ ਮੈਂ "ਅਮਰਫ਼ਲ" ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ 'ਅਮਰਫ਼ਲ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਗੁਣ' ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ।ਅਮਰਫ਼ਲ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਅਮਰਫ਼ਲ ਸੋਮ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਗਲਾ ਤੋਂ ਭਰਥਰੀ, ਭਰਥਰੀ ਤੋਂ ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰ ਚੰਦਰਿਕਾ ਦਾਸ, ਚੰਦਰਿਕਾ ਦਾਸ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਪਗੰਧਾ ਤੇ ਪੁਸ਼ਪਗੰਧਾ ਤੋਂ ਫ਼ਿਰ ਭਰਥਰੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ "ਅਮਰਫ਼ਲ ਰੂਪੀ ਵਿਚਾਰ" ਉੱਤੇ ਚੱਲਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ।ਇਸ ਲਈ ਤਪ, ਸਾਧਨਾ, ਅਧਿਐਨ, ਸਦਾਚਾਰ, ਦਯਾ, ਸਾਹਸ, ਗਿਆਨਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਵਿਧਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ।ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ।ਇਹ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਫ਼ਿਤਰਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖਾ

ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੋਸਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਗੋਸਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਰਾਮੀਟਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ।ਗੋਸਟ ਵਿਚਲੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਗੋਸਟਾਂ ਉੱਪਰ ਫੋਕਸੀਕਰਨ ਦੀ ਹੈ।ਉਸਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਪਰ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਦੇ ਬੀਜ, ਬੀਜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੈ।ਜਦਕਿ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਬੰਦੇ ਖੋਜੁ ਦਿਲ ਹਰ ਰੋਜ ਨਾ ਫਿਰੁ ਪਰੇਸਾਨੀ ਮਾਹਿ॥

ਇਹੁ ਜੁ ਦੁਨੀਆ ਸਿਹਰੁ ਮੇਲਾ ਦਸਤਗੀਰੀ ਨਾਹਿ॥5

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨੌਂ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਵਾਰਾਹ ਮਿਹਰ, ਵਰੁਚਿ, ਆਰਿਆ ਭੱਟ, ਵਿਸ਼ਾਖਾ ਦੱਤ, ਧਨੰਤਰੀ ਵੈਦ, ਭਾਰਵਿ, ਭਾਵਭੂਤਿ ਤੇ ਸ੍ਰੀਹਰਸ਼ ਸਨ।ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਖੋਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਦਵਾਰ ਖੋਲਦੀ ਹੈ।ਖੋਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਸੀ।ਜੇਕਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਖੰਭ ਲਾ ਕੇ ਉੱਡ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਦਾ

ਬੋਲਬਾਲਾ ਹਰੇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਇਮ ਹੈ।ਹਰੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਖੌਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸੂਖ਼ਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਪਰਤਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਪਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਜੀਵੰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਤਰਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

> ਵਿਵੇਕਹੀਣਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਹੀ ਸਦਾ ਲਿਜਾਂਦੀ ਏ।6

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਧਰੋਹਰ ਸਿਧਾਂਤ "ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ" ਉੱਤੇ ਫ਼ੋਕਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

> ਦਕਸ਼ ਨੇ ਮਾਨਸ 'ਚ ਯੱਗ ਕੀਤਾ।ਦਕਸ਼ ਦਾ ਯੱਗ ਕਰਮ ਯੱਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ।ਵਿਫ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ।ਭਗਤਾ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਲ ਪਲ ਜਿਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਹਾਰਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੇ।7

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।ਭਰਥਰੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ, ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ ਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਸ਼ਤਕ ਉੱਤੇ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਭਾਵਭੂਤਿ, ਭਾਰਵਿ, ਮਾਘ, ਸ੍ਰੀਹਰਸ਼ ਅਤੇ ਰੈਤਵਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰਥਕ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ :

> ਪਰ ਭਰਥਰੀ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਕੋਰਾ ਆਤਮ ਨਿਰਵਾਸਨ ਨਹੀਂ।ਵੈਰਾਗ ਪਿੱਛੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਐ।ਉਹ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਸਰੇ ਸਮਾਜਕ ਅਸਾਂਵੇਪਨ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਐ।8

ਕਾਲੀਦਾਸ ਸਿੰਗਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮੋਕਸ਼ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਵਰੁਚਿ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੀਬਰ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਮਹਾਕਵੀ ਸ੍ਰੀਹਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਗਾਰ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।ਕਵੀ ਮਾਘ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪੁਰਸਾਰਥ ਕੁੰਠਿਤ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਲੀਦਾਸ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅੱਗੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੂਰਬੀਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦੇ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਰਥਰੀ ਤੇ ਭੰਗਰ ਨਾਥ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੇ ਪਾਪ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਭਰਥਰੀ ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰਬਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਾਪ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਤ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਪਲ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਪ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।ਜੇਕਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਪ ਘੱਟ ਜਾਣਗੇ।ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਬੁਰੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।ਬਿਰਤਾਂਤ ਅੰਦਰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਥਾਵਾਂ ਉਰਵਸ਼ੀ-ਪਰੂਰਵਾ, ਗਧਰਭਿੱਲ, ਕਥਾ ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ, ਕਥਾ ਦੇਵੀ ਭਵਾਨੀ, ਰਿਸ਼ੀ ਰੈਕਵ ਤੇ ਜਨਸਰੁਤੀ ਹਨ।ਉਰਵਸ਼ੀ-ਪਰੂਰਵਾ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸੋਲਵੇਂ ਸੂਕਤ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।"ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼

ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।" ਉਰਵਸ਼ੀ-ਪਰੂਰਵਾ ਵਿਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ :

> ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸਥਾਈ।ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਲੂੰਬੜੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੇ।ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸੰਗ ਰਹੀ ਪਰੂਰਵਾ।ਤੇਰੇ ਤੇਜ ਤੇ ਸੇਜ ਦਾ ਆਨੰਦ ਦਿਨ 'ਚ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਣਿਆ।ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਗਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਡੁੱਬੀ ਪਈ ਆਂ।9

ਕਾਵਿ ਮੀਮਾਸਾਂ 'ਚ ਵਿਚਿੱਤਰ ਵੀਰਯ, ਵਿਕਟਨਿੰਤਬਾ ਅਤੇ ਚਾਰੂਦੱਤ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਿੱਤਰਵੀਰਯ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਾਰੂਦੱਤ ਤੇ ਵਿਕਟਨਿੰਤਬਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ।'ਰਾਜਾ ਗਧਰਭਿੱਲ' ਦੀ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਧੇ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸਹਿਮ ਜਾਂਦੇ।ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਹੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ।ਇੱਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਮੀਰਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸੁਰਤ ਜੋੜ ਕੇ ਜਵਿਨ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਸਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਬਚਨ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਪੰਡਤਾਣੀ ਦਾ ਭਰਮ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਵਾਪਰ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ :

> ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੇ ਜਲ 'ਚ ਗੋਤੇ ਲਾਵੇ।
>
> ਚਾਹੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹੇ...
>
> ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਜੋ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ।
>
> ਜਿਸ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੈ।10

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਸਥਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।ਰਿਸ਼ੀ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਰਾਜੇ ਤਕ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।ਰਿਸ਼ੀ ਨਿਯਮ ਤੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ।ਰਿਸ਼ੀ ਰੈਕਵ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜਨਸਰੂਤੀ ਨੂੰ ਵਾਯੂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।ਸਾਡੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਾਡੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਖੋਜ ਕਰਤਾ ਸਨ।ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ "ਵਾਯੂ ਗਿਆਨ" ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

> ਜੀਵਨ ਹਵਾ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਵੀ ਹਵਾ।ਧਨ ਵੈਭਵ ਸਭ ਹਵਾ।ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਉਪਲਬਧੀ ਹਵਾ।ਸੌਂਦਰਯ, ਜੋਬਨ, ਕਰੂਪਤਾ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਸਭ ਹਵਾ।11

ਹਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਥਾ "ਰਕਤ ਬੀਜ ਤੇ ਦੇਵੀ ਭਵਾਨੀ" ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਰਕਤ ਬੀਜ ਦਾ ਅੰਤ ਦੇਵੀ ਭਵਾਨੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਭਵਾਨੀ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਕਤਬੀਜ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਰਕਤਬੀਜ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ,ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਉੱਪਲਬਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਖਿਆਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਰ ਵੇਦ ਰਿਗਵੇਦ, ਸਾਮਵੇਦ, ਯਜੁਰਵੇਦ, ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਸੀਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।ਤਕਸਸ਼ਿਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨਵਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਮੰਡਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਤਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਅਨੇਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਟ ਵਰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਰਥਕ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਖਲੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਹੈ।ਇਹ ਅਖੌਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਰੇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਗਿਆਨਤਾ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਨੂੰ ਡਿਫ਼ਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਲਪ ਗਿਆਨੀ ਸਾਂ ਜਦ

ਤਾਂ ਸੀ ਮਤਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਮਦਮਸਤ

ਹੋਇਆ ਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਭਿਮਾਨੀ

ਪਰ ਮਹਾਕਾਲ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਸੰਗਤ 'ਚ

ਉਤਰ ਗਿਆ ਜ਼ਵਰ ਮਦ...॥12

ਆਧੁਨਿਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿੱਜ ਤਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਨਿੱਜਤਾ ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।ਜੇਕਰ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਨਿੱਹਵਾਦ, ਵਸਤੂਮੁਖਤਾ, ਭਟਕਣਾ, ਇਕੱਲਤਾ, ਈਰਖ਼ਾ, ਦਵੈਸ ਆਦਿ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਨੀਤੀ ਕਰੇ ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ

ਸੰਪਤੀ ਆਵੇ ਜਾਂ ਜਾਵੇ

ਮੌਤ ਕੱਲ੍ਹ ਆਵੇ ਜਾਂ ਅੱਜ

ਧੀਰ ਪੁਰਖ ਪਰ ਨਹੀ ਹੁੰਦੇ

ਉਚਿਤ ਰਾਹ ਤੋਂ ਵਿਚਲਿਤ॥13

ਜੇਕਰ ਆਚਾਰਯ ਵਾਤਸਾਯਾਨ ਦੇ ਕਾਮਸੂਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਕਾਮਸੂਤਰ ਗ੍ਰੰਥ' ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਕਾਮਸੂਤਰ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਵਜੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।ਜੇਕਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਮਸੂਤਰ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਮਸੂਤਰ ਵਿਚ ਨਿਯਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਮੀਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭਟਕਣਾ ਤੇ ਵਿਗਾੜ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਤੀਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਖੋਖਲੇ ਹਨ।'ਸਮਾਟ ਵਰਕ' ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਖੌਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।ਖੋਜ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਨਾ, ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸੂਖ਼ਮਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸਾਦਾਪਣ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ

ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖਲਾਅ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੇ ਹਨ।ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲ ਪਿਆ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖ਼ੁਸਾਮਦੀ ਤੇ ਚਾਪਲੂਸੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ "ਨੀਤੀ ਸ਼ਤਕ" ਮਿਸਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜੋ ਨਾ ਜਾਣੇ, ਸਮਝਾਉਣਾ ਸਰਲ ਉਸਨੂੰ

ਸਮਝਾਉਣਾ ਸਮਝਦਾਰ ਨੂੰ ਸੌਖਾ ਹੋਰ ਵੀ

ਜਾਣ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਜਿਹੜਾ ਹੰਕਾਰ ਜਾਵੇ

ਉਹ ਨਾ ਸਮਝ ਪਾਏ ਆ ਜਾਵੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਭਾਵੇਂ॥14

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ ਹਿੱਤ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਬਾਹਰੀ ਵਿਖਾਵੇ ਤਕ ਸਿਮਟ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਜੀਵਨ ਸ਼ੇਲੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ 'ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਸੀ।ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੇ ਉਹ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਉਸ ਕੋਲ ਕਹਾਵਤਾਂ ਦਾ ਅਨਮੋਲ ਸਰਮਾਇਆ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕਹਾਵਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇਸ ਨਾਲ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਅਕਾਣ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ :

> ਮਰੇ ਨੂੰ ਜੀਵਾਇਆ, ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗਧੇ ਨੂੰ ਘੋੜਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।15

ਸ਼ੇਰ ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ :

> ਸ਼ੇਰ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ ਬੱਚਾ ਹੀ ਪਰ ਕਰੇ
>
> ਸਦਾ ਪਰਹਾਰ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਹਾਥੀ ਦੇ
>
> ਹੁੰਦੈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਸੁਭਾਅ...॥16

ਦਵੰਦ ਜਾਂ ਸੰਦੇਹ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ :

> ਜਿਸ ਸੋਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਤਾਂਬਾ ਚੰਗਾ ਜੋ ਸੰਦੇਹਹੀਣ ਰੂਪ 'ਚ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।17

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਦੀ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਖੋਜਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਦੀ ਟਰਮ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖਤਾ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਖੋਜੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੋਜ, ਮਹਾਮੰਤਰੀ ਮਾਘ ਅਤੇ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਸੀਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।ਮਨੁੱਖ ਅੰਤਿਮ ਸਾਹ ਤਕ ਸਿੱਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ।ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ, ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤੇ ਮਹਾਮੰਤਰੀ ਮਾਘ ਵਿਚਕਾਰ 17 ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੋਈ।ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਵਿਚਾਰ ਸਨ- ਰਾਹ, ਪਾਂਧੀ, ਪ੍ਰਹੁਣੇ, ਪਰਦੇਸ਼ੀ, ਭੌਰੇ, ਗ਼ਰੀਬ, ਨਿਰਬਲ, ਬਹਾਦਰ, ਠੱਗ, ਚੋਰ, ਹਠੀਲੇ, ਮਤਵਾਲੇ, ਮਹਾ ਝੂਠੇ, ਗਿਆਨੀ, ਹਾਰੇ ਹੋਏ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ, ਨਿਪਟ ਮੂਰਖ਼ ਆਦਿ।ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਰਬਪੱਖੀ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸਲ

ਗਿਆਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਇਹ ਪੈਮਾਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।ਮਹਾਮੰਤਰੀ ਮਾਘ ਨੇ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਈ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ।ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤੇ ਮਹਾਮੰਤਰੀ ਮਾਘ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹਸਤੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਅੱਜ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨਵਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦਾ।ਕਥਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਗਿਆਨ ਦਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ" ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।ਉੱਚੀ ਜਾਤ, ਕੁਲ, ਤਖ਼ਤ, ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰਮ ਟੁੱਟਿਆ ਹੈ।ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਮ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ 'ਤੇ ਫ਼ੋਕਸ ਕੀਤਿਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਸੀ।ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਅਖੌਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

> ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਸਵਾਰਥ ਹੁੰਦੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ
> ਮਨਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਏ॥18

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਵਿਗਿਆਨ ਭੈਰਵ" ਵਿਚ 112 ਸੂਤਰ ਦਰਜ ਹਨ।ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਪਾਰਵਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।ਸ਼ਿਵ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸਿਆ ਮਾਰਗ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਹਿੱਤ ਹੀ "ਵਿਗਿਆਨ ਭੈਰਵ" ਵਿਚ 112 ਸੂਤਰ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।ਜੀਵਨ ਜੁਗਤ ਦਾ ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਯਾਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ :

ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਹ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਸਾਹ

ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਠਹਿਰ ਜਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇਂਗੀ।19

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਰੌਚਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।ਕਵਿਤਾ ਦਿਲ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸਮਝਦਾਰੀ ਤੇ ਮੂਰਖ਼ਤਾ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।ਕਵਿਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ।ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ 'ਹੱਠੀ ਮਨੁੱਖ' ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਕੇ ਕਾਰਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਪਾਠਕ ਹਨ।ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ।

ਛੱਡੀਏ ਫ਼ਿਰ ਕਿਉਂ ਧੀਰਜ ਜੀ।

ਖ਼ੂਹ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਗਰ ਡੁਬੋਈਏ ਘੜਾ।

ਭਰੇਗਾ ਉਸ 'ਚ ਪਾਣੀ ਹੀ।20

ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਯਥਾਰਥੀ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਸੂਖ਼ਮ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਅਦ੍ਰਿਸ਼, ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।ਭਗਤ ਸੋਮ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਲਈ ਸੂਖ਼ਮ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਤਕ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਲਗਾ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

> ਹਿਮਾਚਲ ਤੋਂ ਰਮੇਸਵਰਮ ਤਕ, ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਮਹਾਸਾਗਰ ਤਕ...
>
> ਚਿਤਾ ਦਾ ਬੈਦਨਾਥ ਵੀ ਤੂੰ ਹੀ ਏਂ।ਸ਼ਿਵਾਲੇ ਦਾ ਧੂਮਕੇਸ਼ ਵੀ ਤੂੰ ਹੀ ਏਂ।21

ਇਸ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।'ਸੋਮਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ' ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਜਯੋਤੀਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਦਰ ਹੈ।ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ 1024 ਈ. ਨੂੰ ਸੋਮਨਾਥ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਧੰਨ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ।'ਮਲਿਕਾਰੁਜਨ ਦਾ ਮੰਦਰ' ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ੍ਰੀਸ਼ੈਲਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਜਯੋਤੀਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 18 ਸ਼ਕਤੀਪੀਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।ਇਹ ਮੰਦਰ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀਂ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਮਹਾ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਤੇ ਨਵਰਾਤਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।'ਚਾਮੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ' ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਇਹ ਨਰਮਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਓਮ ਆਕਾਰ ਦੇ ਟਾਪੂ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਵਿੰਧਿਆ, ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੇਵਤਾ, ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।ਉਸ ਨੇ ਰੇਤ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਕ ਲਿੰਗਮ ਬਣਾਇਆ।ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ 'ਓਮਕਾਰੇਸ਼ਵਰ' ਅਤੇ 'ਅਮਰੇਸ਼ਵਰ।' ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਓਮ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਟਾਪੂ ਦਾ ਨਾਂ "ਓਮਕਾਰੇਸ਼ਵਰ" ਪੈ ਗਿਆ।'ਕੇਦਾਰਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ' ਉਤਰਾਖੰਡ ਵਿਚ ਮੰਦਾਕਨੀ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਪਰਬਤ ਲੜੀ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਇੱਥੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫ਼ਿਰ ਇਸ ਨੂੰ 'ਉਥੀਆ' ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਗਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਮੰਦਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਮੰਦਰ' ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਰਾਣਸੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਇਹ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਜਯੋਤੀਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।ਇਹ ਮੰਦਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਹਿਲਿਆ ਹੋਲਕਰ ਨੇ 1780 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ

ਸੀ।'ਗੋਮਤੀ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਬਕੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ' ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਸਿਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰਲ ਸ਼ੈਲੀ 'ਹੇਮਾਡ ਪੰਥੀ' ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਵਾ ਬਾਜੀਰਾਓ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਗਿਰੀ, ਨੀਲਗਿਰੀ ਤੇ ਕਲਾਗਿਰੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।'ਬੈਦਿਆਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ' ਝਾੜਖੰਡ ਦੇ ਸੰਤਹਰ ਪਰਹਨਾ ਦੇ ਦੇਵਘਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਜਯੋਤੀਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।ਇਹ ਮੰਦਰ ਰਾਜਾ 'ਪੁਰਾਣਮੱਕ' ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਰਵਨੀ ਮੇਲੇ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਇਸ ਮੰਦਰ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਿਆ ਜਦ ਸ਼ਿਵ, ਰਾਵਣ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਾ ਕੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬੈਦਿਆਨਾਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'ਮਹਾਕਾਲੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ' ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਜੈਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਇਹ ਦੋ ਜਯੋਤੀਲਿੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।ਇਹ ਮੰਦਰ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਿਪਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਡੇ ਸਥਿਤ ਹੈ।ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ 'ਦੱਖਣ ਮੁਖੀ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਣੇਸ਼, ਪਾਰਵਤੀ ਤੇ ਕਾਰਤੀਕੇਯ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਹਨ।ਇੱਥੇ ਨਾਗਚੰਦਰੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗ ਪੰਚਮੀ ਦੌਰਾਨ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਮੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਧਰੋਹਰ ਹਨ।

ਤੱਥਕ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜੀਵਨ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜ਼ੂਦ ਹਨ।ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਅੰਦਰਲੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤ :

> ਜਿਸ ਖਿਣ ਤੈਨੂੰ ਸਮਰਣ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿ ਤੇਰੇ ਤੇ ਧਾਰਾ 'ਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਏ, ਓਸੇ ਘੜੀ ਤੋਂ ਜਾਣ ਜਾਵੇਂਗਾ ਕਿ ਤੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨਿਕਟ ਏਂ...।22

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹਾਬਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਹੂ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।'ਰਾਹੂ' ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੈ ਪਰ ਮੱਸਿਆ, ਪੁੰਨਿਆ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।'ਕਾਲ' ਦੇ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ।ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।ਮਨੁੱਖ ਦੇ 'ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ' ਉੱਤੇ ਵੀ ਫ਼ੋਕਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ-ਬਿਬੇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣ ਵਜੋਂ ਲੌਂਕਿਕਤਾ ਤੋਂ ਪਰਾਲੌਂਕਿਕਤਾ ਤਕ ਤੱਥਕ ਵਿਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

"ਨਾਵਲ ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ" ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਵਿਦਵਾਨ 'ਵਾਰਾਹਮਿਹਿਰ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਿਤ ਸੰਹਿਤਾ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।ਉਹ ਉਜੈਨ ਰਾਜ ਦੇ ਨੌਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਨ।ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਹਰ ਛਿਣ ਨਿਯਮਬੱਧ ਸੀ।ਆਪਣੀ ਉੱਚ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਉਹ ਖੁਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ।ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ।ਉਹ ਕਦੀ ਵੀ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਾਹ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।ਉਹ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਠੀਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦਾ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :

> ਸੋਚ ਸੋਚ ਜੀਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਬਿੰਦੂ 'ਚ ਸਿਮਟ ਜਾਵੇਂਗਾ।ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ ਭਾਵ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣਾ।ਵੱਡੇ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਵਿਰਾਟ 'ਚ ਛਲਾਂਗ ਲਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ।23

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।ਉਰਵਸ਼ੀ-ਪਰੂਰਵਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਸੰਵਾਦ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਰਾਜੇ ਪਰੂਰਵਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਦਾ ਭਾਵਪੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਰੂਰਵਾ, ਉਰਵਸ਼ੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਸੁਰ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਸਾਰਥਕ ਸੱਚ ਤਕ ਕੋਈ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ :

> ਪ੍ਰੇਮ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿੰਦੈ।ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਵ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਤਾਂ ਡੁਬੋਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਡੇਗਦੈ।ਪ੍ਰੇਮ ਸਿਖ਼ਰ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੈ।ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋਵੇ।24

ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਲਈ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ।ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਤਕ ਔਰਤ ਨੇ ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ।ਇਹ ਪਛਾਣ ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।ਜੇਕਰ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਯੁੱਗ 'ਤੇ ਫ਼ੋਕਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਣੀ, ਪਟਰਾਣੀ, ਗਣਿਕਾ, ਦਾਸੀ ਵਜੋਂ ਨਾਰੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਕਮਲਨਾਇਨੀ, ਰਾਣੀ ਨਿਸਾਂਗ, ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਮੰਗਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ।ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਨਿਸਾਂਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਵਸਤੂ ਸਮਾਨ ਸੀ।ਉਹ ਭਰਥਰੀ ਲਈ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਸੀ।ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਭੋਗਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਰਾਣੀ ਨਿਸਾਂਗ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ :

> ਉਹ ਉਜੈਨ ਦੀ ਮਹਾਰਣੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦਾਸੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵੈਸਯਾ ਜਿਸ ਕੋਲ ਦੇਹ ਦਾ ਹੀ ਵੈਭਵ ਹੈ।ਦੇਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਕੁਝ

ਨਹੀਂ।ਭੋਗੇ ਜਾਣਾ ਹੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਨੀਤੀ।ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ।25

ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਜਾਂ ਮਰਦ ਹਾਉਂ ਨੇ ਕਮਲਨਾਇਨੀ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲਈ।ਇਸ ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਵਿਸਵਾਸ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਮਰਦ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਤਮਦਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।ਭਰਥਰੀ ਦਾ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰਤ ਸਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਜ਼ਬਰੀ ਸਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਪਟਰਾਣੀ, ਗਣਿਕਾ, ਦਾਸੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ "ਚਿੜੀ ਦੀ ਕੈਦ" ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਚਿੜੀ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।ਸੋਨੇ ਦੇ 'ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਰੈਣ ਬਸੇਰਾ' ਵੀ ਚਿੜੀ ਦੀ ਕੈਦ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਇਸਤਰੀ ਵੀ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ।ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਰਾਣੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤਕ ਦੀ ਜੀਵਨ ਹਯਾਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚਿੜੀ ਦੀ ਕੈਦ' ਸਮਾਨ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।ਨਾਰੀਤਵ ਉੱਤੇ ਫ਼ੋਕਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।ਨਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਉਣ ਲਈ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇਹ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ।ਨਾਰੀਆਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਔਲਾਦ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤਕ ਵੀ ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਤਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਹੀ ਹੈ।"ਅਮਰਫਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ" ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਰਾਣੀ

ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇੱਛਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ ਦੀ ਹਿਰਦੇਵੇਦਕ ਹੂਕ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ :

> ਮਾਂ ਬਨਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦੈ ਨਾਰੀ ਦਾ ਉੱਤਮ ਧਰਮ।ਪੁੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਮੁੱਲ ਦਾਤ।ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੈ ਪਤੀ ਦਾ ਵੰਸ਼।ਵੰਸ਼ ਵੇਲ ਇਥੋਂ ਹੀ ਤੁਰਨਾ ਹੁੰਦੈ।26

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਰਤਕੀਆਂ ਤੇ ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਨਾਚ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭੋਗਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।ਪੁਸਪਗੰਧਾ ਦੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਾਇਮ ਸੀ।ਪੁਸਪਗੰਧਾ ਕੋਲ ਵੀ ਅਮਰਫਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਪਰ ਗਣਿਕਾ ਦੇ ਨਰਕ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਫ਼ਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਇਹ ਨਰਕ ਭਰਿਆ ਗਣਿਕਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਦੀਵੀਂ ਰਹੇ।ਉਸ ਦੇ ਤਰਾਸਦਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

> ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਦਾ ਗਣਿਕਾ ਦੀ ਜੂਨੇ ਪਈ ਰਹਾਂ।ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਵਸਤ ਬਣਾ।ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੌਂਦਰਯ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਰਾਪ ਏ।ਬਥੇਰਾ ਭੋਗ ਲਿਆ ਨਰਕ ਇਸ ਜੀਵਨ 'ਚ...27

ਭਰਤਵਾੜ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਰਤਕੀ 'ਚਾਰੂਲਤਾ' ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਉਸ ਕਲਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵਜਾਇਆ।ਭਰਤਵਾੜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਚਾਰੂਲਤਾ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।'ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਚਾਰੂਲਤਾ, ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਕਰਕੇ' ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਹੋ ਗਏ।ਰਾਗੁ ਕਲਿਆਣ, ਅਹੀਰ ਭੈਰਵ ਅਤੇ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੀ ਕਲਾ ਸਾਧਨਾ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੈਸਯ, ਦੇਵਦਾਸੀ,

ਸਰਵਭੋਗੀਯ, ਰੂਪਜੀਵਾ, ਵਿਰਤਾਗਣਾ, ਨਗਰਵਧੂ, ਵਰਾਂਗਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਕਲਾ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਭਰਥਰੀ ਨੇ ਚਾਰੂਲਤਾ ਦੇ ਚਰਨ ਸਪਰਸ਼ ਕੀਤੇ।ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

> ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਸੇ ਗਣਿਕਾ ਜਾਂ ਵੈਸਯਾ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲ ਸਕਦੈ।ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਨਵਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੈ।ਇਹ ਭੇਦ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨੀ ਕੋਲ ਆ ਅਬੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੈ।28

ਜੇਕਰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਵਾਉਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ "ਮੈਂ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ" ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅੱਠ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਜਿਵੇਂ ਸਵਾਧੀਨਪਤਿਕਾ, ਖੰਡਿਤਾ, ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ, ਕਲਹਾਂਤਰਿਕਤਾ, ਵਿਪ੍ਰੱਲਬਤਾ, ਪ੍ਰੋਸ਼ਿਤਪਤਿਕਾ, ਵਾਕ ਸੱਜਾ, ਵਿਰੋਹਕੰਠਿਤਾ ਆਦਿ ਹਨ।

ਭਰਥਰੀ ਉੱਪਰ ਯੋਗ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।ਉਹ ਤੇ ਯੋਗ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਸਨ।ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਮਾਲਵਿਕਾ ਦੇ ਦਰ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।ਭੈਣ, ਭਰਾ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਭਾਗ, ਤੇਜੱਸਵ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਜੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਗ-ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਡਾਣਾਂ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਮਨ ਦੀਆਂ ਉਡਾਣਾਂ ਦੀ ਥਾਹ ਪਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।ਮਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਮਟੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਚੰਦਰਿਕਾ ਨੇ ਬਾਲਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਤਕ ਇਕੱਠਿਆਂ

ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਨੇਹ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।ਚੰਦਰਿਕਾ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪਰਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।ਇਹ ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਤੇ ਅਣਦਿੱਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ।ਜਿਵੇਂ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੁੱਧ ਤੇ ਬੱਚੀ, ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਦੌੜ, ਪਹਾੜ ਚੜਨਾ ਤੇ ਡਿੱਗਣਾ, ਸਿੰਬਲ ਰੁੱਖ, ਰੂੰ ਦੇ ਫੰਬੇ ਤੇ ਹਵਾ, ਅਖ਼ਰੋਟ, ਕਣਕ ਦਾ ਦਾਣਾ ਤੇ ਧੁੱਪ, ਮਿੱਟੀ-ਪਾਣੀ ਤੇ ਹਵਾ, ਕਰੂੰਬਲ, ਬਿੱਲੀ, ਚੀਨੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਟੋਰੀ ਤੇ ਥਾਲ਼ੀ, ਚਨੁਕਰਾ ਦੀਵਾ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਆਦਿ ਹਨ।ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।ਇਸ ਮਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਮਟੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

> ਜੋ ਵੀ ਧਿਆਨ 'ਚ ਉਤਰਦੈ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਲਯ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ।
>
> ਜੋ ਵੀ ਧਿਆਨ 'ਚ ਲਹਿੰਦੈ ਉਸਦੀ ਤਾਂ ਕੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਲਯ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।
>
> ਧਿਆਨ ਹੈ ਮੌਤ।ਮਨ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ, ਮੈਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ, ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅੰਤ।29

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਨਾਵਲ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਬਿਰਹਣੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਬਿਰਹਾ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਬਾਹਰਾ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਜਨਕ, ਆਤਰਿਕ, ਮਨੋਸਥਿਤਕ ਅਤੇ ਬਿਰਹਣੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਨੂੜਾ, ਊੜਾ, ਮੁਗਧਾ, ਪ੍ਰੌਢ ਆਦਿ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਫ਼ੋਕਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਵਤਿਕਾ, ਉਜੈਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।ਆਵੰਤਿਕਾ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਰੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਿੱਸਕਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪਥਰੀਲੇਪਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਮਾਰੂਥਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਵੀਰਾਨ ਖੇਤਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਧੂੜ ਭਰੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ, ਪੱਥਰ, ਰੇਤੀਲੇ ਸਥਾਨ, ਪਹਾੜੀਆਂ, ਅਤਿ ਦੀ ਗਰਮੀ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਕਿੱਲਤ, ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ

ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖਰਵੇਪਣ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ /ੜ/ ਤੇ /ਢਾ/ ਹਨ।ਸਿਰਿੱਸਕਾ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਰਾਠੌਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਬਸੇਰਾ ਸੀ।ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੈਨਮਤ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿਚ ਜੈਨੀਆਂ ਤੇ ਮਾਰਵਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ।ਰਾਠੌਰ ਜਾਤੀ ਬਹਾਦਰ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਸੀ।"ਦਸ਼ਪੁਰ" ਬਾਰੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਾਲੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਸੀ।ਇੱਥੇ ਹਰਿਆਵਲ ਘੱਟ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।ਪਿੱਪਲਾਂ ਨਾਲ ਮੌਲੀਆਂ ਬੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਕੱਟੜ ਸੀ।ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਚੰਡਾਲਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ ਗੰਗਾ ਕਿਨਾਰੇ ਵੱਸਿਆ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਗਰ ਸੀ।ਇਹ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੈਨਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ।ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੋਧਮਤ ਤੇ ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀ ਗੂੰਜਦੀ ਰਹੀ ਸੀ।'ਵੈਸ਼ਾਲੀ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ 'ਬੇਲਚਾ' ਨਾਮੀ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ "ਮਹਾਪਰਨਿਰਵਾਣ" ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।ਆਮਰਪਾਲੀ ਵੀ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਰਤਕੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਦਾ ਡੰਕਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਵੱਜਦਾ ਸੀ।ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਧਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਦ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਕਣ-ਕਣ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

> ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਉਸ ਤਿੱਤਲੀ ਵਾਂਗ ਕਰੋ ਜੋ ਫੁੱਲ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਜਾਂ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਿਨ ਉਸਦਾ ਮਧੂਪਾਨ ਕਰਦੀ।ਸਾਧੂ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚੱਲੋ।ਪਾਪ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋ।ਚਿਰੰਜਨ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰੋ।ਕਰਮਨਿਸ਼ਠ ਹੋ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕਰੋ।30

ਨਾਵਲਕਾਰ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ 'ਕਾਸ਼ੀ' ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੱਥਾਂ ਅਧਾਰਿਤ ਮੁਹੱਇਆ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।ਇੱਥੇ "ਰੁਦਰਨਾਥ" ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਦਰ ਹੈ।ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚਲੇ ਘਾਟਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵੀ ਜਿਉ ਦੀ ਤਿਉਂ

ਕਾਇਮ ਹੈ।ਭਰਥਰੀ ਦੀ ਮਿੱਤਰ ਸੁਚਿਤਰਨੀਲਮਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।ਸੁਚਿਤਰਨੀਲਮਾ ਸਰਵਗੁਣ ਸੰਪੰਨ ਇਸਤਰੀ ਸੀ।ਉਹ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੰਗੀਤ, ਸੌਂਦਰਯ, ਸੋਮਯਤਾ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਪ੍ਰਣਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਭਰਥਰੀ ਤੇ ਸੁਚਿਤਰਨੀਲਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਿਰਜ ਕੇ 'ਜੀਵਨ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਸੱਚ' ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।ਸੁਚਿਤਰਨੀਲਮਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਭਰਥਰੀ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਭਟਕਦੇ ਹੋਏ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸੁਚਿਤਰਨੀਲਮਾ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ।ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ :

> ਰਤ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਰਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੇ ਵਿਰਤ 'ਚ ਰਹਿ ਰਤ।ਅਨੁਰਾਗ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਰਾਗ 'ਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੇ ਵਿਰਾਗ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਨੁਰਾਗ 'ਚ ਵੀ।ਗ੍ਰਹਿਸਥ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ 'ਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ।ਇਹੋ ਸੱਚ ਏ...।ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਸਿਧੀ ਰੇਖਾ ਨਹੀਂ।31

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਵਿਚ ਭਰਥਰੀ ਤੇ ਵਿਕਰਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਦਰਵਾਰ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਨੌਂ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ।ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪੰਨਤਾ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।'ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤਕ' ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਸੀਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ।ਨੌਂ ਰਤਨ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਵਾਰਾਹਮਿਹਿਰ, ਵਰੁਚਿ, ਆਰਿਆ ਭੱਟ, ਵਿਸਾਖਾਦੱਤ, ਧਨਵੰਤਰੀ, ਭਾਰਵਿ, ਭਾਵਭੂਤਿ ਤੇ ਸ੍ਰੀਹਰਸ਼ ਸਨ।ਕਾਲੀਦਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਨ।ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਅਭਿਗਿਆਨਸ਼ਾਕੁੰਤਲਮ, ਮਾਲਵਿਕਾਗਨਿਮਿਤਰਮ, ਰਘੁਵੰਸ਼, ਕੁਮਾਰਸੰਭਵ, ਮੇਘਦੂਤ, ਰਿਤੁਸੰਹਾਰ ਹਨ।ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਵਾਲਮੀਕ ਅਤ ਿਵਿਆਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।'ਵਾਰਾਹਮਿਹਰ' ਭਾਰਤੀ ਖਗੋਲ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਗਣਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਜੋਤਸੀ ਸੀ।ਵਾਰਾਹਮਿਹਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੰਚਸਿਧਾਂਤਕਾ, ਬ੍ਰਿਹਤ ਸੰਹਿਤਾ, ਬ੍ਰਿਹਤ ਜਾਤਕ, ਲਘੂ ਜਾਤਕ, ਸਮਾਸ ਸੰਹਿਤਾ, ਬ੍ਰਿਹਤ ਯੋਗ ਯਾਤਰਾ, ਟਿਕਨਿਕ ਯਾਤਰਾ, ਬ੍ਰਿਹਤ ਵਿਵਾਹ ਪਟਲ, ਲਘੂ ਵਿਵਾਹ ਪਟਲ, ਲਗਨ ਵਰਾਹੀ, ਕੌਤੂਹਲ ਮੰਝਰੀ, ਦੈਵਜਨ ਵੱਲਭ ਸਨ।'ਆਰਿਆ ਭੱਟ' ਗਣਿਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਖ਼ਗੋਲ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਸਨ।ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾ 'ਆਰੀਆਭਾਟੀ' ਸੀ।'ਭਾਰਵਿ' ਅਰਥ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ 'ਕਿਰਤਾਰਜੁਨੀਆ' ਮਹਾਕਾਵਿ ਸੀ।ਦਰਬਾਰ ਵਿਚਲੇ ਨੌਂ ਰਤਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ, ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ, ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਉਪਾਰ ਭਾਵ ਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਖੋਜ ਜਾਰੀ ਸੀ।ਗਿਆਨ ਤੇ ਖੋਜ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲੀਆਂ ਗੋਸਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਲਈ ਲਾਹੇਵੰਦ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦਾਂ ਸ਼ਕਤੀ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ।ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।ਪਾਠਕ ਆਧਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਡੇਰੇ, ਮੱਠ, ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਇੱਥੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਡੇਰੇ, ਮੱਠ, ਆਸ਼ਰਮ ਸਨ।ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਏ ਸਨ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕੁਲਪਤੀ ਪਿੰਗਲਾ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ

ਹੈ।ਡੇਰੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਮਾਹੌਲ ਸੁਖਦ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ, ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ।ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ।ਉਸਦੀ ਤਿਆਗਮਈ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਨੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਉਹ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ।ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਜਨਮ ਮਛੇਂਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਵਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ।ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਯੋਗਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ।ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਰਾਣੀ ਪਿੰਗਲਾ ਕੋਲੋਂ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।ਜੇਕਰ 'ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਦੇ ਯੋਗਮਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਹੀ ਚੇਲਾ ਸੀ।ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਣੀ ਸੁੰਦਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।'ਰਾਣੀ ਕੋਲੋਂ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗਣ ਦੀ ਕਸੌਟੀ' ਯੋਗਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ।ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਪਤਚਰ ਸੰਦੇਸ਼ਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਆਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।ਆਮ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤਕ, ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤਕ ਕਬੂਤਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਸੁਸਤਰੀ, ਕਾਸ਼ਨੀ, ਜੋਗੀਆ, ਕੁਮਰੀ, ਗੋਲਾ ਚਰਖ, ਲੋਟਨ, ਮੋਹਨਾ ਆਦਿ ਸਨ।ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਜੁਗਤ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ।ਲੋਕ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੇ ਤੇ ਸ਼ੌਂਕ ਵਜੋਂ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ 'ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ' ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤਕ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਦਿੱਸਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਹੈ।ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਗਹਿਣੇ, ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਔਰਤਾਂ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਜੋਂ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਹੀਰੇ, ਪੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਪਹਿਣਦੀਆਂ ਸਨ।'ਆਵਧੇਯ' ਪਹਿਰਾਵਾ ਛੇਕ ਕਰਕੇ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।ਤਾੜੀ, ਕੁੰਡਲ, ਬਾਲੇ, ਨਿਬੰਧਨੀ, ਅੰਗਦ, ਕਰਘਨੀ, ਚੂੜਮਣੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਅਭਿਰਿਕਾ, ਕਟਕ, ਮੰਜ਼ੀਰ, ਮਾਲਾ, ਹਾਰ, ਨਕੱਸ਼ਤਰ, ਮਲਿਕਾ ਆਦਿ ਪਹਿਰਾਵੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗਹਿਣੇ ਲਹਿਸੁਨੀਆ, ਲਾਲ ਯਾਕੂਤ, ਮੋਤੀ, ਪੰਨੇ, ਨੀਲਮ, ਲਾਜ਼ਵਰਦ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।ਨਰਤਕੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਾਰ-ਸਿੰਗਾਰ ਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਰਾਜਿਆਂ, ਅਮੀਰਾਂ-ਵਜੀਰਾਂ, ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਸਕਣ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਬਿਰਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਤੱਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜੀਵਨ ਤਜ਼ਰਬੇ ਅਤੇ ਗੂੜ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਤੱਥਕ ਸਰੋਤ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਤੱਥਕ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।ਉਹ ਹਵਾ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਤੱਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣਗੇ।ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਕਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸ ਨਾਲ ਹੈ।'ਆਦਿ ਨਾਥ' ਨੇ ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਰਹੱਸ ਦੱਸੇ ਹਨ :

> ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਪ ਲੈ।ਹੋ ਸਕਦੈ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।ਪ੍ਰੰਤੂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸਥਾਈ ਹੋਵੇ।ਜਿਵੇਂ ਹੀ

> ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸਾਧਨ ਗੁੰਮ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵੀ ਭਾਫ਼ ਬਣ ਉਡ ਜਾਵੇਗੀ।32

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਂਘੜ ਨਾਥ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ ਪੰਜ ਰਸਤੇ ਦੱਸੇ ਸਨ।ਪਹਿਲਾ ਜੰਮ ਕੇ ਭੋਗੋ, ਦੂਜਾ ਸਥੱਗਤ ਕਰੋ, ਤੀਜਾ ਦੁੱਖ 'ਚ ਬਦਲ ਦਿਓ, ਚੌਥਾ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੋ, ਪੰਜਵਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਨਯ ਨਾਲ ਜਿਓ।ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।ਇਹ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ- ਦੇਵ ਬਿਰਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਬਿਰਤੀ, ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਸੰਤ ਬਿਰਤੀ।"ਸੰਤ ਬਿਰਤੀ" ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਤੇ ਸੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਪਾਰੀ ਇਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪੈਦਲ, ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੈਨਿਕ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।ਭਰਥਰੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਆਮ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਬਟਮਾਰ, ਠੱਗ ਤੇ ਤਸਕਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।ਇਹ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਜਾਂ ਭੈ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਕ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।ਅਪਰਾਧ ਜਗਤ ਦਾ ਕੌੜਾ ਅਨੁਭਵ ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਟਮਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।ਕਵੀ ਹਿਰਦਾ ਹਰ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਦੋਸਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ :

> ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਮਧੁਰ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਮਾਰਗ 'ਤੇ
>
> ਬੰਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ ਮਦਮੰਤ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਦੀ ਨਾਲ ਸੰਗ

ਕੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦੈ ਹੀਰੇ ਦੀ ਕਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰੀਸ਼ ਦੀ ਪੰਖੜੀ ਨਾਲ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੈ ਸਾਗਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਇਕ ਬੂੰਦ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ।33

ਉਜੈਨ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਸੀ।ਅਨੇਕ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇੱਥੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਭਾਸ਼ੀਏ ਵੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਵੀ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਸਾਥ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।ਐਸਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਸਾਜੋ-ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਣਜ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤੇ ਦੇ ਮਾਣਿਕ, ਗੋਮੇਦ ਦੇ ਨੀਲਮ, ਹੀਰਕ ਤੇ ਪ੍ਰਬਾਲ ਆਦਿ।ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਰਤਨ-ਵਜਰ, ਮੁਕਤਾ, ਪਦਮਾਰਗ, ਮਰਕਤ, ਇੰਦਰਨੀਲ, ਵੈਦੂਰ, ਪੁਸਪਰਾਗ, ਕਾਰਤਕੇਯ, ਪੁਲਕ, ਰਾਧੀਰਾਕਸ, ਭੀਸਮ, ਸਫਟਿਕ, ਪ੍ਰਵਾਲਯ ਆਦਿ ਸਨ।ਸੋਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਬਨੂਦ, ਸ਼ਾਤਕੌਂਭ, ਹਾਟਕ, ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ਮਗੀ, ਸ਼ੁਤਿਕਜ, ਜਾਤਰੂਪ, ਰਸਵਵ੍ਰਿਦ ਤੇ ਆਕਰਦੋਗਤਾ।ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤਜ਼ਰਬੇਕਾਰ ਖੋਜੀ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲਾ, ਗਹਿਣ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਨੇ ਨਾਵਲ "ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ" ਵਿਚ ਤੱਥਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।ਭਰਥਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ, ਗਣਿਤ, ਵਿਗਿਆਨ, ਖ਼ਗੋਲ, ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਵਿਉਪਾਰ ਦੇ ਢੰਗ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਖੋਜੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।ਗਣਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦੁਰਲੱਭ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਮਨਮੋਹਨ ਦਾ "ਅਮਰਫਲ ਦਾ ਮੈਟਾਫ਼ਰ"

ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।'ਅਮਰਫਲ' ਜਿਸ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਮ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਮੰਗਲਾ, ਭਰਥਰੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਪਿੰਗਲਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਚੰਦਰਿਕਾ ਦਾਸ, ਚੰਦਰਿਕਾ ਤੇ ਪੁਸਪਗੰਧਾ, ਪੁਸਪਗੰਧਾ ਤੋਂ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਆਦਿ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤੁਸਟ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਅਮਰਫਲ' ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ।ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ।ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।ਹਰ ਕੋਈ ਬਦਲਾਵ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।ਭਟਕਣਾ ਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਖਲਬਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਅਮੀਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।ਭਰਥਰੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਸਹਜ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਸੱਚ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।ਆਧੁਨਿਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਪਵੇਗਾ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ, ਮਨਮੋਹਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ,** 2021, ਪੰਨਾ 177
2. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 12
3. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 198
4. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 200
5. **ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ:727**
6. **ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ, ਮਨਮੋਹਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, 2021, ਪੰਨਾ** 24
7. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 68
8. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 207
9. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 74
10. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 154
11. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 196
12. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 39
13. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 163
14. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 131
15. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 99
16. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 84
17. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 43
18. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 136

19. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 162

20. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 36

21. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 38

22. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 166

23. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 63

24. **ਉਹੀ,** ਪੰਨਾ 104

25. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 47

26. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 14

27. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 92

28. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 146

29. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 87

30. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 164

31. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 177

32. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 149

33. **ਉਹੀ, ਪੰਨਾ** 159

ਡਾ: ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਹਲ, ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੋਲ 15 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸੈਂਟਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ 40 ਪੇਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ 3 ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦੀਆਂ 3 ਈ ਸਮੱਗਰੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ। ਉਸਨੇ 50 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ।

ਬਾਜ਼ਾਰ ,ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਮਾਸ/ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸਮਾਜ

-ਹਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਹਲ (ਡਾ.)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅਜ ਸੰਸਾਰ ਮੰਡੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਨਾਫੇ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਉਲਝਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘੜਦਾ ਹੈ।ਅਜੋਕਾ ਯੁੱਗ ਮੰਡੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਚਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਸ' ਨੂੰ 'ਜਨ' ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਸ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕੱਠ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੇ। ਜਨ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਮਾਸ ਕਲਚਰ) ਨੂੰ ਜਨ ਸਮਾਜ (ਮਾਸ ਸੋਸਾਇਟੀ) ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਬਲੈਕਵਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਸੋਸ਼ਆਲੋਜੀ ਵਿਚ ਮਾਸ (ਜਨ) ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਮਾਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ, ਜੋ ਭੀੜ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭੀੜ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਮ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਸਰੋਤਾ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਗਲੀ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਮਾਸ ਇਕੱਠ

ਜਾਂ ਭੀੜ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਇਥੇ ਲੋਕ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਮਾਣਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਭਾਵ ਦੂਰ ਦੂਰ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।[1]

ਮਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। "ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਵੱਲ ਹੋ ਰਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਯਤਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਬਣੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ।"**2** ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੇ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਪੈਟਰਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਦਾ "**The idea of a standard perfection** ਵਿਚ ਰੇਮੰਡ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਨੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ **culture and society** ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਦਰਸਾਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ,ਕਿਸੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਰਧਕ ਵਿਕਾਸ: ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਿਊਣ ਢੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।3 ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾਇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਜਿਹਾ ਦਾਇਰਾ, ਦੂਜਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ, ਤੀਜਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਿਰੋਲ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਾਂਝ, ਚੌਥੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਸਲ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ'।[4]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਾਸ ਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ **(Mass communication)** ਜਾਂ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਅਨਿਵਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਗਿਆਨ, ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਸਰੋਤੇ ਦੀ

ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਪ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਜਨ ਭਾਵ ਮਾਸ **(mass)** ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਅਰਥ "ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨ/ ਸਮੂਹ /ਭੀੜ/ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ,ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤਾਂ/ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਜਨ ਤੋਂ ਸਮੂਹ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀੜ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਆ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਵੀ ਜਨ **(Mass)** ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ।ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਜਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।ਜਨਤਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਤੌਰ ਤਰੀਕਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰੁਚੀਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[5] ਜਿੱਥੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਸਰੋਤਾ ਤੇ ਵਕਤਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਧਿਰ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਇਹ ਸੁਵਿਧਾ ਵੀ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਮੱਗਰੀ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਰੋਤਾ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਰੋਤਾ ਭਾਵੇਂ ਭਿੰਨ- ਭਿੰਨ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਹਿਤ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਦੇਖਿਆਂ,ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਿਆਂ ਮੀਡੀਆ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਕ ਸਾਂਝ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।ਉੱਥੇ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਹਿਤ ਇਹ ਸਰੋਤਾ ਵਰਗ ਮਾਸ/ਜਨ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਜਨ ਸੰਚਾਰ,ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਚਲਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਅਜ ਮਾਸ ਕਲਚਰ/ਜਨ ਸਭਿਆਚਾਰ

ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜਬੂਤ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵਸਤ/ਪਦਾਰਥ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਮੰਡੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਜਨ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਮਾਸ ਕਲਚਰ) ਨਵੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ- ਉਤਪਾਦਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅੜਾਉਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਇਕ ਮਾਲ ਬਣ ਕੇ ਕਲਾ ਦੇ ਅਸਲ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਲੁਪਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਸਤ ਤੋਂ ਜਿਸਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਫਿਰ ਵਸਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਖੱਟਿਆ, ਵੇਚਿਆ ਤੇ ਵੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਰੇਮੰਡ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਨੇ 'ਮਾਸ ਕਲਚਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ,ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਘਟੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ,ਜੋ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦੇ ਲਈ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[6]

ਜਨ ਕਲਚਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਪੱਧਤੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਲਾਸਵੈਲ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਨ ਕਲਚਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ(ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ) ਹੈ, ਇਹ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਬਗੈਰ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। 'ਜਨ ਕਲਚਰ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।"[7] ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਤੇ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਲੱਗ – ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। "ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਤੇ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫਰੈਂਕਫੋਰਟ ਸਕੂਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 1920 ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜਰਮਨ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਮਾਰਕਸ ਹੌਰਮਖੇਮਰ **(Max Hormkheimer)** ਟੀ.ਡਬਲਯੂ ਐਡਰਨੋ **(T.W Adorno)**, ਐਰਿਚ ਫਰੌਮ**(Erich Fromm)**, ਲੀਓ ਲੌਐਥਲ**(Leo Lowenthal)**, ਹਰਬਟ ਮਾਰਕਿਉਸ**(Herbert Marcuse)**ਅਤੇ ਵਾਟਲਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ **(Walter Benjamin)**ਆਦਿ

ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ ਤੋਂ ਤਬਦੀਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ 'ਫਰੈਂਡਫੋਰਟ ਸਕੂਲ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ...ਫਰੈਂਕਫੋਰਟ ਸਕੂਲ ਨੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਹੈਜਮਨੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[8] ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੀਡੀਆ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਨਕਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਤਮਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕ ਵਰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸਲ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟ ਕੇ ਇਹ ਨਕਲੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਸਾਡੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ,ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਉੱਪਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਕਲਾਵਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਨਿਜ ਦੀ ਛਾਪ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤੇ ਉਚ ਪਾਏ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਪਭੋਗਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅਸਲ ਮੰਤਵ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਕਲਚਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਪੁਨਰ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦਾ ਕਲਚਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਪਿੱਛੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹਾਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰੇਡੀਓ ,ਟੀ.ਵੀ ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। "ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਓਤ ਪੋਤ ਅਖੌਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਉਦਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ ਜਿਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਮਨ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿਤ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਰਾਜਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਐਡਵਰਡ ਬਰਨੇਜ਼**(Edward Bernys)**ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ**-** ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਭਰਪੂਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਤੰਤਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰਤੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ

ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।"[9]

ਪੌਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਹ ਧਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੌਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਫਿਲਮਾਂਕਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੌਪ ਕਲਚਰ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। "ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਤਾ "ਔਰਸਨ ਵੈਲਸ" ਨੇ ਇਕ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਇਕ ਉਪਨਿਆਸ **The War of the World** ਦੇ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਵੈਲਸ ਨੇ ਉਪਨਿਆਸ ਦੇ ਮੂਲ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤੇ । ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਣਹੋਣੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਫੈਂਟਸੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਸਮਝ ਕੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਤੋਂ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪੌਪ ਕਲਚਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਫਿਨੌਮਨੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਸਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਪ੍ਰਪੇਗੰਡਾ ਨਾਲ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਕਿ ਦੂਜੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਖ਼ਤਰਾ, ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦਰਜਨਾਂ ਅਧਿਐਨ ਹੋਏ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੌਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਰਮ ਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।"[10]

ਪੌਪ ਕਲਚਰ ਦੀ 'ਵਿਧੀਵਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਟਾਰਟ ਹਾਲ **(Stuart Hall)** ਤੇ ਪੈਡੀ ਵੈਨਲ **(paddy whannel)** ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ 1998 ਵਿਚ ਹੋਈ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੌਰ ਪੌਪ ਮਿਊਜਿਕ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਵਰਤ ਰਹੀਆਂ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਜੋ ਅਰਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ,ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'[11]

ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਥ ਜਿਹੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਪਾਪੂਲਰ ਟੈਕਸਟ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਇਆ ।ਅਜ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਮੰਡੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ।ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫਰੈਂਕਫੋਰਟ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।ਉਂਝ "ਪੌਪ ਆਰਟ ਦੇ ਦੌਰ ਦੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ 1950 ਵਿਚ ਯੂ.ਕੇ ਵਿਚ ਰਿਚਰਡ ਹਮਿਲਟਨ **(Richard Hamilton),**ਐਡਓਰਦੋ ਪਾਇਓਲੌਂਜੀ**(Eduardo paolozzi)** ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਰੁੱਪ ਸੀ**,** ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਪੀਟਰ ਬਲੇਕ **(Peter Blake)** ਡੇਵਿਡ ਹੌਕਨੇ **(David Hockney))** ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਐਡੀ ਵਾਰਹੌਲ ਕਲੇਸ **(Ady warhol)** ਕਲੇਸ ਔਲਡਨਬਰਗ **(Claes Oldenburg)** ਅਤੇ ਰੋਏ **(Roy)** ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਰੰਭਿਆ।"[12] ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੌਪ ਆਰਟ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੇ ਮਾਸ ਕਲਚਰ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ।ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਦੌਰ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"[13]

ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ "ਗ੍ਰਾਮਸੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈਜਮਨੀ **(Hegemony)** ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜੋ ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਲਚਰਲ ਅਧਿਐਨ ਬਾਰੇ 1970 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਉਸਨੇ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਸੋਚਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈਜਮਨੀ ਨੂੰ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਕੁੰਜੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਣਾ।"14 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈਜਮਨੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੋਈ ਦੋ ਮਜਬੂਤ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ

ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਪਾਪੂਲਰ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਲਚਰਲ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਲਾਭ ਤੇ ਨਫ਼ੇ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਫਰੈਂਕਫੋਰਟ ਸਕੂਲ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਸਬੰਧੀ ਨਿੱਜੀ ਬਿਆਨ ਹੈ ।ਦੂਜੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਲਚਰ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਿਆ **folk (**ਲੋਕ**)** ਫੋਕ, ਕੰਮ -ਕਾਜੀ ਕਲਾਸ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕਲਚਰਲ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਾਮਸੀ ਨੇ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਾਕਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਕਲਚਰਲ ਇੰਡਸਟਰੀ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ**?** "ਕਲਚਰ ਇੰਡਸਟਰੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਣ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਫਰੈਂਕਫੋਰਟ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਰਮਖੇਮਰ ਅਤੇ ਐਡਰਨੋ ਨੇ **The Dialectic of Enlightenment(1972)** ਵਿਚ ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸਬੰਧੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ,ਇਹ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸੰਦਾਂ ,ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ'।[15]

ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਨੇ ਹੀ ਅਜ ਕਰਤਾ ਤੇ ਭੋਗਕ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਵਿਥ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਰਤਾ ਹੀ ਭੋਗਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਕਲਚਰਲ ਸਟਡੀਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਚੌਖਟਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਡਵਰਡ ਐਸ**.** ਹਰਮਨ ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਡਬਲਯੂ ਦੀ ਮੈਕਚੇਸਨੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੁਮੁਦ ਸ਼ਰਮਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ**:** "ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ...ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਹੀ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"[16]

ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯ ਤੇ ਪਾਪੂਲਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਬਣਾਵੇ, ਉਹੀ ਲਾਗੂ ਕਰੇ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਲਾਹਿਆ, ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਦਰਯੋਗ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਪਾਪੂਲਰ ਹੈ।"[17] ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਪੂਲਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਡੀ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁ ਪਸਾਰੀ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀ ਖਰੀਦਣਾ ਹੈ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਣਣੇ ਹਨ? ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਸਵਾਦਲਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ?

ਸੰਨ 1976 ਵਿਚ ਮੀਡੀਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਸੇਨ ਡਿਗੋ **(San Diego)**, ਡਾ. ਜੈਫਰੀ ਕਿਰਚ **(Jeffrey Kirch)** ਅਤੇ ਸੁਸੇਨ ਪੋਲੋਕ **(Susan Pollock)** ਨੇ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਮਾਰਸ਼ਲ ਮੈਕਲੁਹਾਨ**(Marshall Mcluhan),** ਰਸਲ ਨੀ **(Russel Nye),** ਜੋਸਪ ਆਰਪੇਡ **(Joseph Arpad)** ਆਰਥਰ ਅਸਾ ਬਰਗਰ **(Arther Asa Berger)** ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਕਿ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਮਾਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਡਾਇਨਾਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਗਾਇਕ ਜਾਂ ਮੀਡੀਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਪੋਪ ਜਾਂ ਪਾਪੂਲਰ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ ।

ਮਾਸ ਕਲਚਰ ਅਤੇ ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਜਿਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੇ ਮਾਲ ਦੇ ਉਪਭੋਗਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ।ਅਜਿਹੀਆਂ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ **Elite**

ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਲੈਕਵਲ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਆਲੋਜੀ ਵਿਚ **Elite** ਨੂੰ ਇਸ ਤਰਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ **Elite** ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜਿਕ ਗਰੁੱਪ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।[18] ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾਸ਼ੀਲ ਧਿਰ ਦੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦਾ ਹੋਇਆ ਨੋਮ ਚੋਮਸਕੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ **:**"ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਖੁੱਲੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ ਦੇ ਓਹਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਤੰਤਰ ਤੇ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਤਾ ਸਪੰਨ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਤਿ ਲੁਕਵੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ। ਚੋਮਸਕੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਜਬ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਭਿਆਲੀ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾਨ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਇਕ ਦਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਮਹਿਜ ਇਕ ਭੁਲਾਵਾ ਹੈ।[19]

ਸੋ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਸ ਕਲਚਰ, ਪਾਪੂਲਰ ਕਲਚਰ ਦੀ ਅਵਿਧਾਰਨਾ ਹੇਠ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ **Elite/**ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਖ਼ਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਧੀਨ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਲੋਕ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਦੇ ਜਰੀਏ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿੱਤ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. Johnson Allan G 2nd Edition, Atlantic Publisher, USA, 2005 ,p.48.

2. ਐਸ .ਐਸ .ਅਮੋਲ, **ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ**, ਧਨਪਤ ਰਾਏ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼**,** ਦਿੱਲੀ**,1969,**ਪੰਨਾ**.** 2

3. Terry Eagleton, *The Idea of culture,* Blackwell Publishers, Inc. Maldev, Massachusetts, USA 2010, p.45

4. Harnold B.Barclay, *Culture The Human way*, Western Publishers, Stn-B, Calgory,Canada,1986, p.18

5. Denis Mc Quail, *Mass Communications theory*, Sage Publishers,London,1983,P .35

6 ਜਗਦੀਸ਼ਵਰ ਚਤੁਰਵੇਦੀ, **ਜਨ ਮਾਧਿਅਮ ਔਰ ਮਾਸ ਕਲਚਰ**, ਸਾਰੰਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ**,** ਦਰਿਆਗੰਜ**,** ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ **,**1996 **,**ਪੰਨਾ 47

7. ਉਹੀ.ਪੰਨਾ **47**

8. David Beer, *The Media and Popular Culture*, 2014, p.64

9. ਡਾ.ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਨੌਮ ਚਮਸਕੀ' **ਸਮਦਰਸ਼ੀ**, ਸੰਪਾ.ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ**,** ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ, ਸਦਰ ਥਾਣਾ ਰੋਡ**,** ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ**,2001,** ਪੰਨਾ 95

10. ਚਤੁਰਵੇਦੀ, **ਟੈਲੀਵਿਯਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਰਾਜਨੀਤੀ**, ਅਨਾਮਿਕਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ **,**ਦਰਿਆ ਗੰਜ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ**, 2004,**ਪੰਨਾ**.** 99

11. John Storey, *Cultural studies and the study of popular Culture*, Edinburgh University Press, Edinbugh,1996, P.116

12. Peter Brooker, *A Glossary of cultural Theory*, 2nd Edition , Oxford university Press, New York,2003,p.194

13. ibid, P. 4

14. John Storey, *Cultural studies and the study of popular Culture*, Edinburgh University Press, Edinbugh,1996,P.4

15. *Key Concepts in Cultural Theory*, (Ed by Andrew Edgar and Peter Sedgwick), Routledge Taylor & Francis Group, London and New York,2004, p. 103

16. **ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਔਰ ਮੀਡੀਆ**, ਗ੍ਰੰਥ ਅਕਾਦਮੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ**, 2003,**ਪੰਨਾ**.** 16

17.Oxford Dictionary, Volume -12(ed by R.W.Burchfield) Clarendon Press, Oxford,1989.

18. *The Blackwell Dictionary of Sociology*, 2nd Edition, Atlantic Publshers ,USA, 2005, P.101

19. ਡਾ**.** ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ**,** 'ਨੌਮ ਚੌਮਸਕੀ'**, ਸਮਦਰਸ਼ੀ,** ਸੰਪਾ**.** ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ **,**ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ**,** ਸਦਰ ਥਾਣਾ ਰੋਡ**,** ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ**, 2001,** ਪੰਨਾ 96.

ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਡੈਸਕ ਤੋਂ ਪੱਤਰ

ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ?

ਛੋਟੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ।

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਦਰਿਆ-ਦਿਲੀ ਕਾਰਨ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਾਕੇਟ ਮਨੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਖਰਚ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਪਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਪੈਸੇ ਮਿਲੇ, 'ਜੈਨੀ' (ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਜ਼ੈਨਬ ਸੀ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ) ਨਾਂ ਦੀ ਘਰੇਲੂ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਫੀਸ ਲਈ ਦੋ ਰੁਪਏ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੇ ਰਕਮ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਅੱਠ ਆਨੇ ਮੰਗੇ, "ਭਾਬੀ! ਅਠ ਅੰਨੇ ਦੇਵੀਆਂ ਟੂਡੇ ਬਾਲ ਸੱਤ ਲਾ ਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਮਲਹਮ ਪੱਟੀ ਕਰਾ ਨੀ। ਜੇਵੇਂ ਆ ਗੇ ਮੈਂ ਦੇ ਡਾਂਗਾ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਾਚਾ ਮੋਲਾ ਬਖਸ਼ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਕੰਮ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਕਰਜ਼ਾ ਮੰਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਰਕਮ ਵਾਪਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ''ਮੜੈ ਬੰਦੇ ਹੈਂ, ਸਦਾ ਫਰਜ਼ ਬਨ ਦਾ ਉਨਾ ਦੀ ਧੀਕ ਝਕ ਦੇਖ ਭਲ ਕਰਨਾ, ਕੀ ਹੋਆ ਨਹੀਂ ਦੇਹ ਸਕ ਦੇ।

ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। "ਕੀ ਸਾਹੁਕੜੀ ਖੋਲੀ ਹੋਇ"

ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਹੁਰਾ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੋਵੇਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। "ਮੈਂ ਲਾਜ ਪਾਲਨ ਦੇ ਲਾਗੀ

ਮੇਰੇ ਠੂਟੇ ਪਹਰੇ ਰਹਿਨ ਡੇ"

ਉਸਦਾ ਜਵਾਬ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਰਕਮ ਦਸ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ ਪੱਚੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੋਲਾ ਬਖਸ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹੀ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਇੱਕ ਪਲ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਬਚਨ ਸੱਚ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ।

ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਮੋਲਾ ਬਖਸ਼ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦਾਦੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, "ਨਿੱਕਾ ਜਾਇਆ ਤਪ ਆਇਆ ਤੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਹੱਥੋ ਚਲ ਗਿਆ" । ਉਸਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਲਾਈਨ ਸੀ "ਆਏ ਆਪ ਸੀ ਤੇਪ ਦਾ ਬਹਨਾ ਬਣ ਗਿਆ"।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਮੋਲਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਘਰ ਦੇ ਉਦਾਸ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। "ਏਕ ਵਾਰ ਯਮ ਦੇਏ ਬੰਦੈ ਕਹਾਂ ਦੇ। ਅੱਸੀ ਜੇਠਿ ਜਾਣੇ ਪ੍ਰਾਨ ਲੈਨ ਲਾਇ, ਸਾਨੁ ਲੋਕੀ ਧੀਕ ਤਰਾਹ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਂਉਂਦਾ ਤੇ, ਗਾਲਾ ਕਡ ਨਿਆ ਸ਼ੁਰੁ ਕਰ ਦੇ ਦੇ ਦੇ।ਤੜ ਰਬ ਨੇ ਕਹਿਆ ਅੱਜ ਦੇ ਬਡ ਤੂਵਨੋ ਕੋਈ ਕੁਜ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਗਾ। ਪਹਿਲੇ ਮੁਖ ਕਰਨ ਬੇਜਨ ਗਾ ਫੇਰ ਤੌਂਸੀ ਜਾਨਾ। ਲੋਕੀ ਕਰਨ ਨ ਕਹਾਂ ਤੈ ਤੁਸਿ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਆ ਜਾਨਾ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 1947 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਹਾਈਵੇਅ ਤੋਂ ਫਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਲੰਘਦਾ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ, ਭੱਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਰੱਕ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦਿਆਲੂ ਸੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਪੁੱਤਰ! ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਰਤ ਸਰਹੱਦ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਤੇਜ ਹਥਿਆਰ ਫੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਨਿੱਕਰ ਅਤੇ ਬੁਸ਼ਰਟ ਪਹਿਨੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂ? ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੂਚਿਤ ਕਰੀਏ? ਉਸ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕੌੜੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਜੋ ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਹੀ ਵਿਕਲਪ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤ ਨੇੜੇ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੇਰੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਹ 60 ਸਾਲ ਦਾ ਹੋ

ਗਿਆ ਅਤੇ 1948 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਪਰਵਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ 25 ਲੱਖ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦਾ ਗਵਾਹ ਬਣਿਆ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕਤਲੇਆਮ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਵੀ ਅਪੀਲ ਲਈ ਕਤਲੇਆਮ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ:

ਵਾਜਹਿ ਏ ਬਾ-ਰੰਗੀ

ਏ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਕਾਹੂ ਨ ਕਾਹੂ ॥

ਕੌਨ ਹੈ ਕਿਤਨਾ ਗੁਣਾਗਰ

ਕਾਹੂ ਨ ਕਾਹੂ ॥

ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ 1943 ਦੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਕਾਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ ਜਿੱਥੇ 50 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਭੁੱਖਮਰੀ ਕਾਰਨ ਮਰ ਗਏ ਸਨ। ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦ ਪਏ ਅਨਾਜ ਗੋਦਾਮਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਤਾਲਾ ਤੋੜ ਕੇ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਲਾਇਲਪੁਰ ਅਨਾਜ ਮੰਡੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪੀਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਅਕਾਲ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ 50 ਬੋਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ

ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਨਾਜ ਵਪਾਰੀ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਗੰਧਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਾਲ 2021 ਵਿੱਚ ਕੋਰੋਨਾ ਵਿੱਚ 5 ਮਿਲੀਅਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੌਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿਖਰਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰੋਨਾ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਥਾਲੀ ਅਤੇ ਕੱਪ ਖਾਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜਲਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਯਾਦ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਭਾਰਤੀ ਮਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ।

ਸਾਲ 2014 ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਵੰਡ ਲਈ ਕਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਖੁਰਕਣ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਿਰਫ਼ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਲਈ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ੀਅਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵੇਲੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਲਈ ਗੁਲਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਘਿਨਾਉਣੀ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੱਕ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਾਯੋਜਿਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਫੈਲਾ ਕੇ ਉੱਚੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪੁੱਟਿਆ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਜੀ

ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੜਨ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਵਿਦਾਇਗੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਉਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇਗਾ ਜਿਸਦੀ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ, ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਟੀਚਾ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ।

ਮੌਖਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਏ।

ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਧਰੋਂ-ਉਧਰੋਂ ਧਾਗੇ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਤੀਜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋਗੇ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜੋ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ।

ਸਾਡੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਪਣੱਤ, ਅਸਮਰੱਥ, ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਕਦੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ-ਭਾਵੀ ਪਰ ਨਿਮਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਲਾਮ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਲੇਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਸ਼ੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਡੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ 1000 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਹਾਨ ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ'।

ਲੋਕ ਜਗੀਰੂ ਤਬਕੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਪੇਂਡੂਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਗੁਆਉਣ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਡਰੋਂ ਜਗੀਰੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗ ਤੋਂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦੌਲਤ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਰ ਮੌਕਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਪਾਂਸਰ ਕੀਤੀ ਹਿੰਸਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਨਿਪਟਾਏ।

ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਡਰਿਆ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਨਸਲੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪਾਂਸਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਵੰਡ ਦੋ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ। ਕੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ?

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ "ਜਿਹੜਾ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਢੋਲਕ ਅਤੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਨਾ ਜ਼ਾਲਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ? ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਿਉਂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫਵਾਹਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼) ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਵੰਡ ਦੇ ਹਰ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ

ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਾਲਮ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਰ ਖਿਡਾਰੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਵਾਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਲਾਭ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਇੱਕ ਕਾਰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦੌੜ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਾਲਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ-ਸਯਦ, ਅਰਾਈ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਇਆ, ਕਿਸੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸਹਾਇਤਾ ਹੇਠ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਨਾ ਜਾਓ! ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗੇ।'

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੋ ਕਿ ਵੰਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ, ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਪੀੜਤ ਸਨ, ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵੰਡ ਲਈ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਕਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼: ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਿਮਰ ਸੀ। ਉਹ ਵਪਾਰਕ ਵਪਾਰ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ ਜੋ ਵਪਾਰ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣ ਲਈ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਮੀਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤ ਵਪਾਰ ਕਰਕੇ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਸ਼ਾਸਕ ਵਜੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਕ ਮਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਲਾਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਲਾਂ ਨਾਲ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਲਾਸੀ ਦੀ ਜੰਗ ਜਿੱਤ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਪਾਰੀਆਂ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਵਜੋਂ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ

ਦੀ ਚਲਾਕ ਨਿਮਰ ਚਾਲ ਫ਼ੀਸ ਵਸੂਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਇਹ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਕੇ ਲੜੇ ਪਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਰਹੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਫਰ ਬਣਾਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਾਹ ਲਈ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਲਈ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਹਿੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਪਾੜੋ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਰੋ' ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ 'ਛੱਡੋ ਅਤੇ ਵੰਡੋ' ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 'ਪਾੜੋ ਅਤੇ ਜਿੱਤੋ' ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1905 ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਲ 1906 ਵਿਚ ਢਾਕਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਬਣਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ 1920 ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਨਾਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ 'ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪਾਰਟੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ..' ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨਵੀਂ ਚਾਲ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਰਐਸਐਸ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਸਮੂਹ

ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੋਚਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਲ 1909 ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਚਾਚਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਿਨਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਦਬਦਬੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕੀ ਫੌਜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਬਦਬੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਸ਼ ਪੱਖ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੰਡਣ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਨ।

ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਘੜਨ ਦਾ ਕਾਰਕ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇੱਕ ਕਾਰਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ o ਇੱਕ ਮਸੀਹਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੋ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਅਤੇ ਸ਼ੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ

ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਇਲ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਦੁਆਰਾ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸਥਾਪਤ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ: ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੀ ਆਗੂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਜਿਨਾਹ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪਲੱਸ ਪੁਆਇੰਟ ਸੀ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ ਪਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਯੂਰਪੀਅਨ ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਗੀ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰ ਕੇ ਅਮੀਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਸੀਮਤ ਗਿਆਨ ਨੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਬਲੂਪ੍ਰਿੰਟ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ 650 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਗਲਾਂ ਲਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੱਧ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਹੇਠ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਹੇਠ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿਜਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਦੁੱਖ ਝੱਲੇ। ਪੰਜਾਬ ਬੇਲੋੜੀ ਵੰਡ ਦਾ ਗਵਾਹ ਰਿਹਾ।

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਰਾਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਣੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਫਰ ਕੈਪ (ਪਰਸ਼ੀਆ ਦੇ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਖਨਊ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ) ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਇਜਾਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਠੋਰ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਵਜੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ. ਇਸਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਦਸਤਾਰ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ। ਫਰ ਟੋਪੀ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ 14 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਝੰਡੇ ਨੂੰ ਸਲਾਮੀ ਦੇ ਕੇ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੇ ਹਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ ਅਧਾਰ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਜਨਤਕ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਸੁਪਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋ, ਉਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨਾਲ ਝੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਹਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਗਾ ਕੇ ਟਿਵਾਣਾ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਪੋਲਾ ਏਕ ਜੁੱਤੀ ਦਾ

ਖਿਜ਼ਰ ਪੁਤਰ ਕੁੱਟੀ ਦਾ।

ਉਹਨਾਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਇੱਕ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਥੁੱਕਣ ਲਈ ਖਿਸਕ ਗਏ ਸਨ।

ਉਹ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਜਿਨਾਹ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਨੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਂਗਰਸ: ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਲੋਕ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ. ਉਸ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਕੈਰੀਅਰ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੇ।

ਲੋਕ 1000 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਲਾਮ ਸਨ ਅਤੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਗਾਂਧੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲੈਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਪਲਬਧ ਸੀ (ਇਸਦਾ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਬਹੁਮਤ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ। ਸੱਚੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਫੀਆ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ।) ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਦ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਮਹੂਰੀ ਹੱਕਾਂ ਤਹਿਤ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਜਮਹੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਪਾਰਟੀ ਲਾਈਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ. ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਜ਼ੋਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਮਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਦੇ ਲਗਭਗ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲਈ ਜਾਤੀ ਵਰਗੀਕਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸੀ ਪਰ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੈਕਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ।

ਜਿਨਾਹ 1920 ਤੱਕ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ, ਨਹਿਰੂ ਪਟੇਲ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਗੜਿਆ ਬੱਚਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।

ਹੇਡਗੇਵਾਰ ਨੇ 1925 ਵਿਚ ਨਾਗਪੁਰ ਵਿਚ ਆਰਐਸਐਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਹਿੰਦੂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਝੂਠਾ ਕਿਰਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇੱਕ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਕੌਮ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁੰਮਰਾਹ ਹੋਏ ਵਿਗੜੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਲਈ ਨਰਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨੇਤਾ ਨੇ 1942 ਵਿੱਚ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਅਸੀਂ ਅਨਾਥ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ...।" ਉਹੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਨਹਿਰੂ, ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਅਯੋਗ ਸਨ ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਿਨਾਹ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਗਰੁੱਪ ਜਿਵੇਂ ਡੀ.ਏ.ਵੀ., ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਸੀ ਜਿਸਨੇ

ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਮਾਫੀਆ-ਵਰਗੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਟੀਚਿਆਂ ਵੱਲ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭੀੜ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੌਂਸਲਾ ਗੁਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੀਚਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨੇ ਹੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਇਆ।

ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ., ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਅਤੇ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਡੀਏਵੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰੂਪ ਦਯਾਨੰਦ ਐਂਗਲੋ ਵੈਦਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਹਿੰਦੂ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਇਤਿਹਾਸ ਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਵਜੋਂ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ: ਇਹ ਉਸੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਰਐਸਐਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੂਐਸਐਸਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਇਮਾਨਦਾਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਖੇਤਰ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ

ਉਠਾਉਣ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਚਿਹਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਚੱਲੀ। ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀਆਂ ਲਈ ਨਰਮ ਕੋਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਹੁਣ ਵਿਸ਼ਵ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲਈ ਬਫਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਸਲ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੈਕਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌਂ ਗਈਆਂ ਗਰੀਬੀ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਾਕਮਾਂ ਲਈ ਲੋੜਵੰਦ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੈਕਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਮਾੜਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ-ਪੱਧਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਕਾਮੇ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ।

ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਿਆ ਸਮੂਹ: (ਕਬੀਰ ਪੰਥੀ, ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ): ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਮਝ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਾਲਾ ਮੁੱਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਇਹ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਵੰਡ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਸਫਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਾਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਦਲਿਤ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਉਭਰੀਆਂ। ਹਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਾ ਢਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕੂੜਾ ਕੌਣ ਇਕੱਠਾ ਕਰੇਗਾ? ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ। ਇਹਨਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ 'ਅਚੂਚਿਸਤਾਨ' (ਅਛੂਤ ਰਾਜ) ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਕੌਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਬਣਦਾ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ।

ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੋਲ: ਮੈਂ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ 'ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ', 1959 ਦੇਖੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਹਕੀਮ (ਦੇਸੀ ਡਾਕਟਰ) ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ (ਨਾਇਕ) ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, "ਦੇਖ। ਵਡਿਆਈ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਬੋਲ . ਅਸੀ ਆਪਣੀ ਗਲ ਵਡੇ ਲੀਡਰੀ ਨੂ ਦੇ ਦੇਤੀ ਤੇ ਜੋ ਪੜਲਾ ਹੋਇ ਗਾ ਸਾਨੂ ਮੰਜੂਰ.. ਇਹ ਉਹ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਡੇ ਸਥਾਨਕ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਖਾਨ

ਅਬਦੁਲ ਗਫਾਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਬਲੋਚ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਧੋਖਾ ਸੀ ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਘੱਟ ਤੀਬਰਤਾ ਵਾਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ।

ਇਹ ਜਗੀਰੂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਅਬਾਦੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁੱਤਰ ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 25 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹੈੱਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਵਜੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 10ਵੀਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ, ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਸਨ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖਿੱਚ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਸਕੂਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਨ ਨਮਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੀ

"ਖੁਦਾਇਆ ਕੌਂਨ ਹੈ ਸਨੀ ਤੇਰੀ ਸਰੇ ਜਮਨੇ ਮੈਂ

ਤੂ ਹੇ ਤੂ ਹੀ ਕੁਦਰਤ ਕੇ ਕਾਰਖਾਨੇ,

ਤੂ ਸ਼ਾਹੋਂ ਕੋ ਗਧਾ ਕਰ ਦੇ

ਗਧੋਇਨ ਕੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਰ ਦੇ,

ਈਸ਼ਾਰਾ ਤੇਰਾ ਹੈ ਘਟਨੇ ਔਰ ਭਦਨੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸੀ ਜੋ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਘੱਟ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਸਧਾਰਨ ਮਨ ਸੀ।

ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ 'ਓਮ ਭੂਰ …' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਹੁਰੇ ਨੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ ਤੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈਂ?' ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹਰ ਕੋਈ ਸੀਮਤ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝ ਦਾ ਪੱਧਰ ਸਾਡੇ ਚਤੁਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੇ ਚਲਾਕ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੌਲਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰ ਸਮਝ ਕੇ ਲੁੱਟਣਾ ਸਾਡਾ ਜਨਮ ਸਿੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝਿਆ। ਇਹ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਜਬਰ-ਜ਼ਨਾਹ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਯੋਧੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਯੋਧੇ ਰਹੇ।

ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇੱਕ ਗੁੰਮਰਾਹਕੁੰਨ ਸਮੂਹ ਸਨ ਜੋ ਮੁਰਿਆ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਝਦੇ ਸਨ

ਜੋ ਮੁੜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਨ। . ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜੋ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਵਪਾਰਕ ਖਾਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂਕੁਲ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਸਿੱਖਿਆ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਸੀਮਤ ਹੱਥਾਂ ਅਤੇ ਜਮਾਤਾਂ ਨਾਲ। ਸਿੱਖ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਨ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਉਸੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਧ੍ਰੋਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੌਮੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਵੰਡ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਆਸੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਹਿੰਦੂ ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਪਾਂਡਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਰਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ

ਉੱਭਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸਕੂਲ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੱਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉੱਤਮ ਨਸਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਲਈ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੇਰਹਿਮ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਨਈ ਤਾਲੀਮ' (ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਹਿਮਦ ਸਨ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣੇ) ਅਤੇ 'ਮਾਡਰਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ' (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ) ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਸਨ (ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੀਬੀਸੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰਜ਼) ਆਦਿ। ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਤਿਆਰ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੈਲਗੱਡੀ ਦਾ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਪਹੀਆ ਹਵਾ ਨਾਲ ਭਰੇ ਟਾਇਰ ਅਤੇ ਟਿਊਬ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਲਦ ਦੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਲੇਟਵਾਂ ਭਾਰ 10 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਫੌਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ਤਾਂ

ਜੋ ਨਾਗਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਨਾ ਸਕੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਪੁਲਿਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਵੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਪੱਧਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਲੰਮੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਮਿਲੀ ਜੋ ਚੰਗੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਲੋੜ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ ਇੱਕ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਫਾਇਤੀ ਲਾਗਤ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ।

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਬਲੂਪ੍ਰਿੰਟ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਬਲੂਪ੍ਰਿੰਟ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਇਕ-ਮਨੁੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਠਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਝਲਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ।

ਦੁਨੀਆ ਕੀਤੀ ਅਦਲ,

ਦੁਨੀਆ ਕਿਤਾ ਬਾਦਲ

ਓ ਸ਼ੈਤਾਨਾ ਜਿਨਾਹ ਡੇ ਏ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਪਮਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੱਲ

ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। . ਸਿੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਸਹਿਣਯੋਗ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਮੋਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿੱਚ.

ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਿਨਾਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨਹਿਰੂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ, ਝੂਠੀ ਗਵਾਹੀ ਬਾਰੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੀ ਸੀ, 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮੇਰੀ ਲਾਸ਼ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗੀ' - ਗਾਂਧੀ। 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ...' ਜਿਨਾਹ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰਮ 'ਤੇ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਭਾਈਚਾਰੇ 'ਤੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਲਈ ਜਲਦੀ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੀ।

ਵੋਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਮੂਡ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੋਟਿੰਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਡਿਗਰੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਦੀ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ 1 ਤੋਂ 2% ਬਾਲਗ ਆਬਾਦੀ ਵੋਟ ਪਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੰਜ ਲੱਖ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ 2-3 ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਗ ਵੋਟਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵੋਟਰ ਟਾਂਗਾ (ਘੋੜੇ ਦੀ ਗੱਡੀ) ਰਾਹੀਂ ਪੋਲਿੰਗ ਬੂਥ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੈਂਕੜੇ ਗੈਰ-ਵੋਟਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਫੜ ਕੇ ਟਾਂਗਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ: ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਉਸੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼-ਸਮਰਥਿਤ ਏਜੰਡੇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇੱਕ ਵਿਰੋਧੀ ਰਣਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਪਰ ਜਨ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਪਾਂਸਰਸ਼ਿਪ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ

ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਵੰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਣ ਤੱਕ ਅਸਥਿਰ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਖਿਡਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਸਨ। ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਯੋਗ ਵੋਟਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੋਣਾਂ ਜਿੱਤ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਨ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਲਾਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜਨਤਕ ਮੂਡ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਬਚਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਖਲਨਾਇਕ ਹੀਰੋ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਗੁਆ ਬੈਠੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭੰਗ ਹੋ ਗਈ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ: ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ 85% ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਯੋਗਦਾਨ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿੰਗ ਹਨ, ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ', ਦੂਜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ, ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਬੱਬਰ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਲੂਕ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਝੰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਜੇਹਲਮ, ਲਾਹੌਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਪਾਈ। ਕਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਕਤਾਂ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਜਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਤੱਤ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਹਰ ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਰਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਝੂਠੀ ਹਉਮੈ ਸੀ ਜੋ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਛੋਟੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ 'ਹੂ ਹਾਲਾ' (ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਹਰ ਵਾਰ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ) ਦੀ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਘੱਟ ਸਿਆਣਪ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਜਨਤਕ ਬਿਆਨ "ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।" ਇਸ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਕਲਪ ਬਚਿਆ। ਇਹੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਪਰਤ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਆਗੂ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਸਰਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਲਈ ਗਾਂਧੀ, ਜਿਨਾਹ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੁਈਸ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।' ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਾਮਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ, "ਕੀ ਮੇਰਾ ਪੰਥ ਇਸ ਕਾਰੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਮਾਫ ਕਰੇਗਾ?

ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦ ਬੋਸ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ: ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦ ਬੋਸ ਦੁਆਰਾ ਹਿਟਲਰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸਤਾਰ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਹਮਲਾਵਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਸਨ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ।

ਇਹ ਆਰਐਸਐਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਭਾਗਦਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਭਾਗਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਗਿਫਟਡ ਸਿਆਸਤਦਾਨ' ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਚੁਣੇ ਗਏ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਸੱਦਾ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਮੂਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੇਲੋੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਬੇਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕੌਮ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

Horizon USA ਵਿਖੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ:

ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦਾ ਅਸਲੀ ਜੇਤੂ ਅਮਰੀਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵੱਲ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। 1944 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਨ ਵੁੱਡ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਨ ਵੁੱਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਭਵਿੱਖੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਰਥਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਿਟਨ ਵੁੱਡ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਤਹਿਤ

ਅਮਰੀਕਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਹਿਟਲਰ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਮਰੀਕੀ ਫੌਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਹਰ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਬਣ ਗਏ।

ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਇਸ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪਾਠਕਾਂ 'ਤੇ ਛੱਡਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ।

ਸਾਰਿ ਨਮਾਜੈਨ ਬਹੰਦ ਕਰ ਲੈ ਜੁਇਓਂ ਗਾ

ਮਸਜਿਦ ਮੁਖ ਚੋਦ ਜੋਇਉਨ ਗਉ ਗੂੰਗੀ ਅਜਾਨੇ

ਇਹ ਦੋਗਾਣਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ।

'ਲੋਕੀ ਲਖਾ ਦੀ ਤਕੜੀ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਜਾਈ ਤੇ ਤਪ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਲਿਆ'

ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ

ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਡਾ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ

www.southasiaresearchcentre.in

dr_subha@yahoo.com

ਟੈਲੀਫੋਨ-91-11-27853470®

ਆਗਾਮੀਮੁੱਦੇ

ਨਵੰਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-11

ਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬੇਦੀ, ਡਾ.

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ,

ਐਸਜੀਟੀਬੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ,

ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਦਸੰਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-12

ਡਾ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੂਰ .ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਵਿਭਾਗ: ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 10 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ, 3 ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਲੇਖ, ਖੋਜ ਪੱਤਰ, ਰਿਫਰੈਸ਼ਰ ਕੋਰਸ ਵਰਕ, NEP

ਸੈਮੀਨਾਰ, ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਫੋਕਸ ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਪੱਤਰ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਆਦਿ।

ਜਨਵਰੀ 2025 Vol-4 ਨੰ-1

ਡਾ. ਰੋਬੀਨਾ ਯਾਸਮੀਨ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਵਜੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਡਾ: ਯਾਸਮੀਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕਾਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ (ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ.) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। HEC-ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਵੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ "ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ" ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਮਵਰ ਬਲੂਮਸਬਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛਾਪ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਯਾਸਮੀਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਡਾd ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੱਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਫਰਵਰੀ 2025 ਭਾਗ 4 ਨੰ-2

ਪ੍ਰੋ: ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੇਸ਼ਵਰ, ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ); ਐਮ.ਐੱਡ., ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ., ਐਮਰੀਟਸ ਫੈਲੋ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2017-2019 ਗੈਸਟ ਐਡੀਟਰ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਾਰਚ 2025 Vol-4 ਨੰ-3

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਡਾ: ਰੌਣਕੀ ਰਾਮ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਗੇ

ਅਪੀਲ:

ਅਸੀਂ ਸਲਾਹੀਅਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਅੰਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਅਪੀਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਈਮੇਲ 'ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ:

dr.bhatiasunil@gmail.com

dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ:

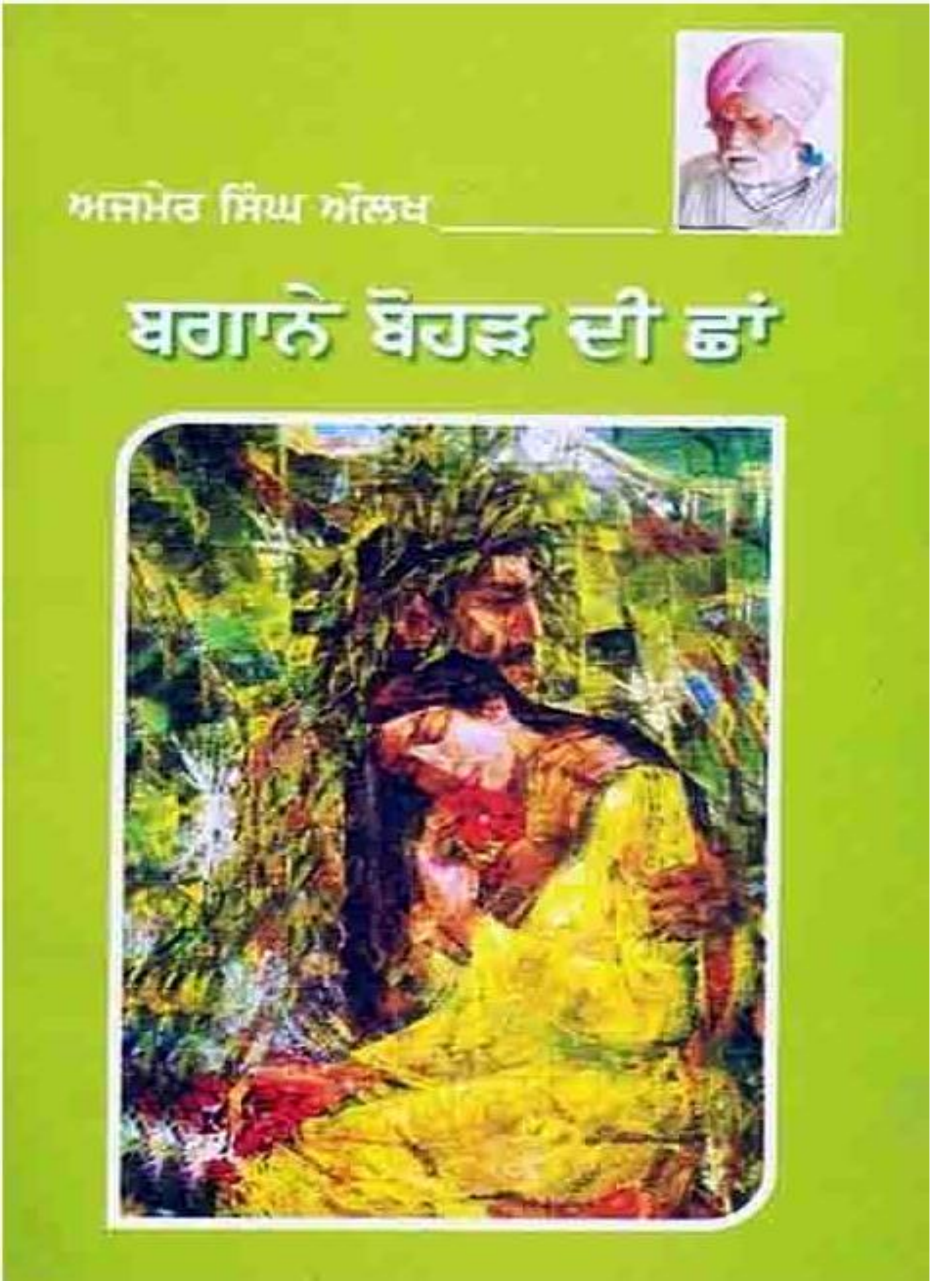

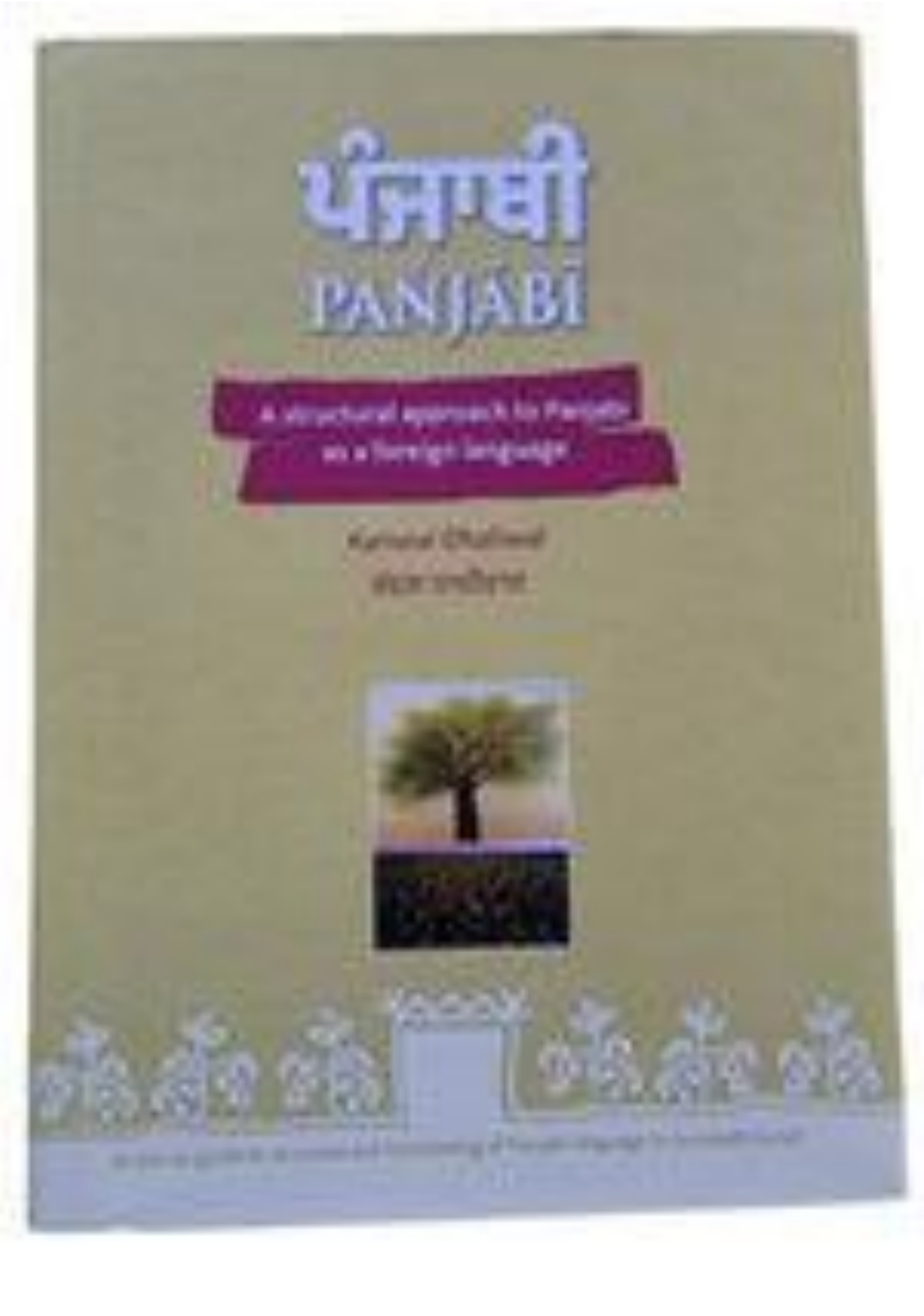
ਪੰਜਾਬੀ
PANJABĪ
A structural approach to Panjabi
as a foreign language

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ: ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਲੋਕ ਗਾਇਕ।

(ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ)

ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੀਆਂ

ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਗਾਇਕਾਂ ਲਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗਾਉਣਾ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੋਠਿਆਂ ਜਾਂ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਵਰਗੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਰਵਾਇਤੀ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਦ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਿਰਾਸਾਂ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦੀਆਂ। ਇਸ ਨਾਲ "ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀਤ" ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਾਮਕਰਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ 60 ਅਤੇ 70 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਗਾਉਣ, ਗਾਲਾਂ ਅਤੇ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਨੰਦਮਈ ਮੰਡਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਜੋਖਮ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ "ਸੰਗੀਤ" ਹੈ, ਗੀਤ ਅਤੇ ਡਾਂਸ ਨਾਲ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਮੁਫ਼ਤ ਹੈ।

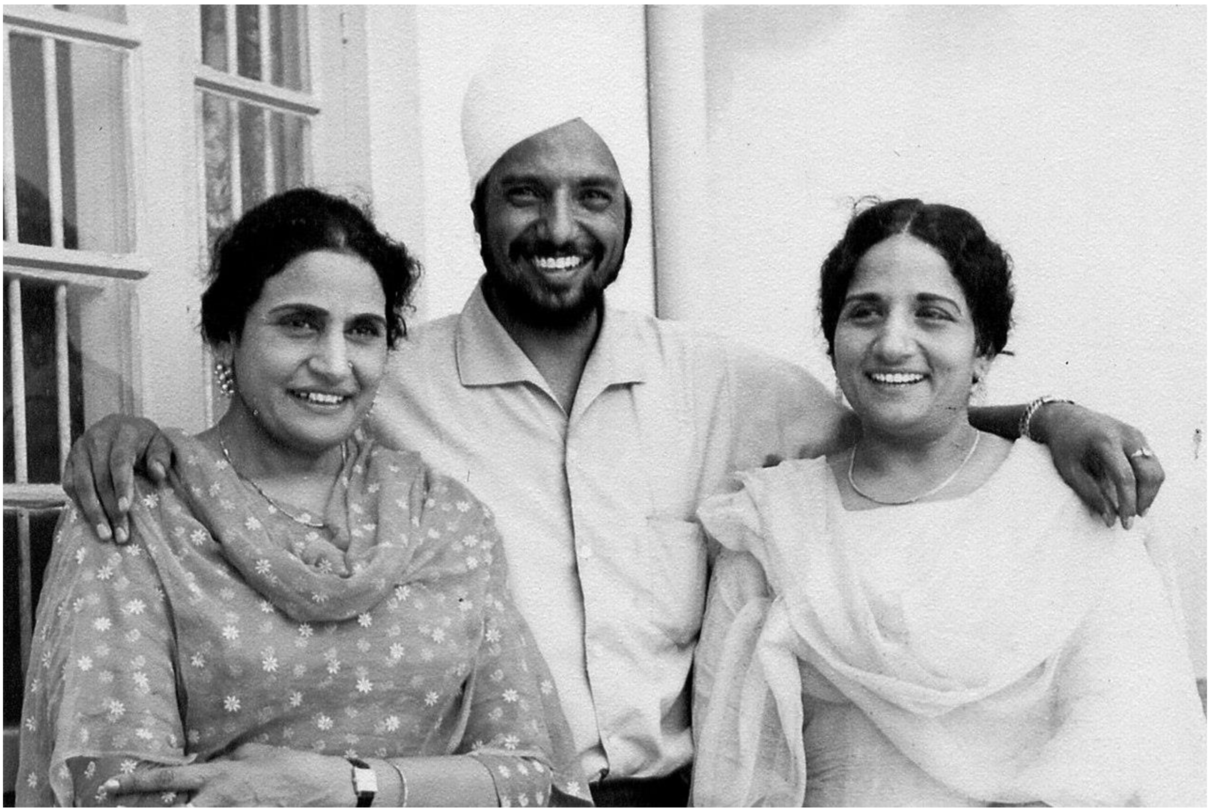

(ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ, ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਗਾਇਕ-ਗੀਤਕਾਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹੈ। 19 ਸਤੰਬਰ, 1919 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ, ਜਿਸ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੌਰ ਇੱਕ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਧੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੰਧ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੁਹੱਲਾ ਭਾਟੀ ਗੇਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੌਰ ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਮੌਕੇ ਰਬਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਕੌਰ ਨੂੰ 1940 ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਭਾਰਤੀ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ 1941 ਵਿੱਚ 'ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਰੇਡੀਓ' 'ਤੇ ਲਾਈਵ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ 31 ਅਗਸਤ 1943 ਨੂੰ, ਦੋਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਐਚਐਮਵੀ ਲੇਬਲ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਜੋੜੀ ਗੀਤ, "ਮਾਵਾਂ 'ਤੇ ਧੀਆਂ ਰਾਲ ਬੈਠੀਆਂ" ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਕੌਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। 1943 ਵਿੱਚ, ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਈ। ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਆਡੀਸ਼ਨ ਟੈਸਟ ਪਾਸ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਗਸਤ 1943 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਪਰਦੇਸੀਸੋ ਨਾਲ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਕੌਰ ਨਾਲ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਦੋਗਾਣਾ ਗਾਇਆ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਤਾਨ, ਜੋ ਕਿ ਏਆਈਆਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸੰਗੀਤ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਜੀਵਨ ਲਾਲ ਮੱਟੂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ, ਨੇ ਦੋਨਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕੀ ਗਾਇਕੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਹਲਕੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਰਾਹ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਲੰਘਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੌਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਰਕ ਮਿਲਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਮਾਸਟਰ ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੇਠ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਡੁਏਟ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਕੌਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੋਗਾਣੇ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੋਗਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬੋਲ ਸਨ “ਢੋਲ ਸਿਪਾਹੀਆ ਵੇ ਕਿਥੇ ਗਾਇਓਂ ਦਿਲ ਲਾਕੇ” , “ਹਾਏ ਨਾ ਵਸ ਓਏ ਨਾ ਵਸ ਬਦਲਾ ਅਜੇ ਨਾ ਵਸ ਓਏ ਕਾਲੀਆ” ਅਤੇ “ਮਾਵਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਰਲ ਬੈਠੀਆਂ ਨੀ ਮਾਏ ਕੋਇ ਕਰਦਿਆਨਿਸੰਰੀਅਨਸੀਆਂ। ਧਿਆਨ ਕਿਓਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ਮਾਏ” । ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੋਗਾਣੇ ਤੁਰੰਤ ਹਿੱਟ ਹੋ ਗਏ। ਕੌਰ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਵੀ ਕਈ “ਸ਼ਬਦ” ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਹ "ਸ਼ਬਦ" ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ

ਗਏ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਟ੍ਰਾਂਸਕ੍ਰਿਪਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨੰਬਰ ਰੇਡੀਓ ਆਰਕਾਈਵਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੌਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਗਾਇਆ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕੁਲੈਕਟਰਾਂ ਕੋਲ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ:

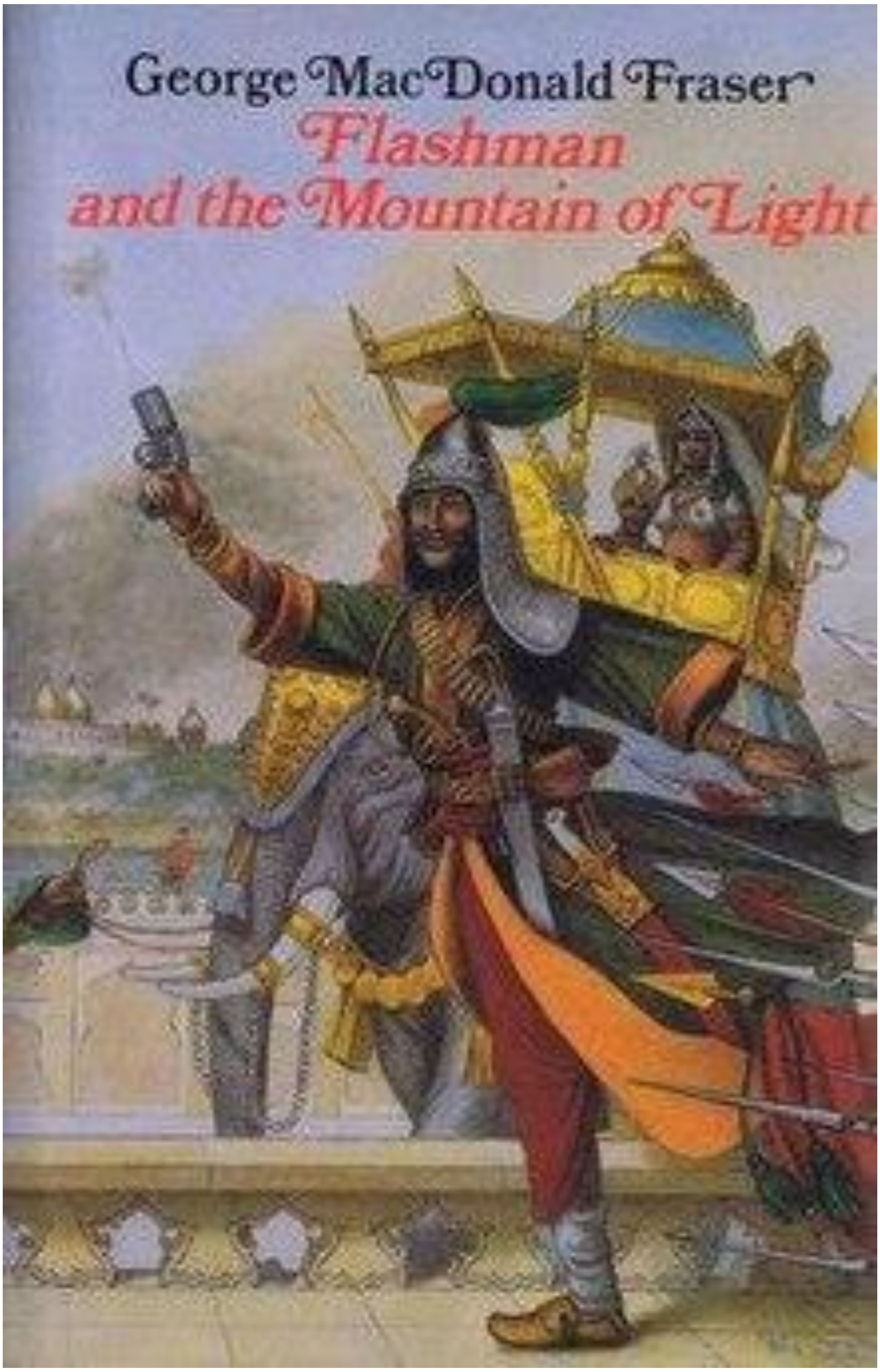

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ: ਹਰੀਜਨ ਬਾਬਾ ਜਿਸ ਨੇ ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ

ਵੰਡ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂ ਅੰਦਾਜ਼ਨ 100,000 ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਅਗਵਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 6 ਦਸੰਬਰ, 1947 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹਸਤਾਖਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਤਰ-ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਸੰਧੀ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਅਗਵਾ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਊਂਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ 200 ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤਾਂ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹਰੀਜਨ (ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦਲਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਢੰਗ-ਤਰੀਕਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕੁਨ ਆਈਸ ਕਿਦਵਈ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਗਵਾਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਭੱਜ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹਰੀਜਨ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ।"

ਹਰੀਜਨ ਬਾਬਾ ਬਾਰੇ, ਕਿਦਵਈ ਨੇ ਵੰਡ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ, ਇਨ ਫ੍ਰੀਡਮਜ਼ ਸ਼ੇਡ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ: "ਕੁਝ [ਅਗਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਔਰਤਾਂ] ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਜਮੀਅਤ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਕੁਝ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਬਚਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕੱਲੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਖਿਆ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇਕ ਚਮਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਗਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਗੁਪਤ ਰਿਹਾ। ”

ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰੱਬ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ।

(ਸਰੋਤ: scroll.in)

ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ: ਚਾਕੂ

1. ਬਾੜ੍ਹ
2. ਚੱਕੂ
3. ਚਾਕੂੱ
4. ਚਸ
5. ਛੁਰੀ
6. ਧਾਰ
7. ਕਾੱਚੂ
8. ਵਾਢ

ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਦੇ ਧੰਦੇ ਬੋਲ:

ਸ਼ਬਦ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ	ਠੋਕਰ/ਡਿੱਗਣਾ
ਈਕੋ	ਗੂੰਜ	ਪਾਰਟੀਆਰ/ਹੋਣਕਾਰ/ਕੁਨਹਕਨ
ਆਗਿਆਕਾਰੀ	ਅਗਿਆਕਾਰੀ	ਤਬੇਦਾਰ/ ਬਰਖੁਦਾਰ
ਹੌਲਦਾਰ	ਫੇਰੀਵਾਲਾ	ਛਬੜੀਵਾਲਾ
ਡਬਲ		
ਬੈਰਲ ਰਾਈਫਲ	ਧੋ ਨਓਓਲਬਿਓਨਦੋਕ	ਦੋਗਓਦਓ
ਘੋੜਸਵਾਰ	ਜਨਮਪਤ੍ਰੀ	ਤੇਵਾ
ਮਾਹਵਾਰੀ ਨੂੰ	ਮਹਵਾਰੀ	ਫੁੱਲ ਔਨੇ
ਡਾਕ	ਰਸੀਦੀ	ਮਸੂਲ
ਪਾਸਪੋਰਟ	ਪਾਸਪੋਰਟ	ਰਹਿਦਾਰੀ
ਚੌਕੀਦਾਰ	ਚੌਕੀਦਾਰ	ਲੱਗੀ
ਧੂੰਏਂ ਵਾਲਾ	ਧੂੰਏਂਵਾਲਾ	ਤੁਨਹਾਰੰਖਾ
ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ	ਪੂਜਾ	ਮਕੁਦਮ

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕ:

ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ (ਮ. 1752), ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ। ਇਸਨੇ 1730 ਵਿੱਚ ਸੁੱਕਰਚੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਮਜੀਠਾ ਦੇ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਲਾਕਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ, ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਸੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਫੈਜ਼ੁੱਲਾਪੁਰੀਆ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਲੇਰ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੇ ਮੁਖੀ, ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1749 ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

1752 ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ, ਜਿਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਦੇਸੂ ਸੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝੇ ਟ੍ਰੈਕਟ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਪੂਰਵਜ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਜਨਮ 1670 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਕਿਸਾਨ ਬਣ ਕੇ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕੋਲ 25 ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ, ਤਿੰਨ ਹਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਦੋ ਘਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ।

ਦੇਸੂ ਸੁਕਰਚੱਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਸੁਕਰਕਾਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ ਇਸ ਬਾਰੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ।

· ਸੂਕਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਤੰਗ ਅਤੇ ਚੱਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਪਿੰਡ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

· ਦੂਸਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੁਕਰਚਕ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ (ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ) ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸੁਕਰਚੱਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਵੱਲ 70 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਸੀ। (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਾਰੇ ਸੰਧੂਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸੰਧੂ ਗੋਤ ਦੇ ਸਨ।)

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸੂ ਕਈ ਵਾਰ ਪਸ਼ੂ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਸੂ ਨੇ ਨਰਖੋਨਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਪਸ਼ੂ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਦੇਸੂ ਦੇ ਠਿਕਾਣੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੇਸੂ ਉਸਦੀ ਮੱਝਾਂ ਅਤੇ ਬਲਦਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਲੈ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੇਸੂ ਇੱਕ ਕਰੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਬਦਸਲੂਕੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਵੇਗਾ। ਉਹ ਦੇਸੂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ 'ਤੇ - ਉਹ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਸ਼ੂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਠੀਕ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ 1692 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਦਲੇਰ ਸਾਹਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਰਗੀ ਮਹਿਲ ਬਣਾਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਦਾ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ।

ਉਹ ਦੇਸੀ ਨਾਂ ਦੀ ਘੋੜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰ ਨਾਲ ਜੇਹਲਮ, ਰਾਵੀ ਅਤੇ ਚਨਾਬ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਵਾਰ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਘੋੜੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਸੌ ਮੀਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੂਰੀ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦੇ 40 ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਨੌਂ ਮਾਚਿਸ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ, ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀ ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਉਸਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਰਮਾਈਕਲ ਸਮਿਥ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ "ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਡਰ ਹਿੰਮਤ ਲਈ; ਉਸਦੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਚਤੁਰਾਈ ਲਈ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਲਿਆਇਆ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਿਆਰ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ ਦੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਸਨ। ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੋਕੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮਜੀਠਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਚਰਾਉਣ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ- ਮਜੀਠਾ ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ 1730 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਲਾਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਵਿਧੀਵਤ ਬਪਤਿਸਮਾ ਲਿਆ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰੀਆ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸੁੰਨਸਾਨ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰੀ ਲੁੱਟ 1749 ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਰਸੂਲਨਗਰ ਦੇ ਪਠਾਨ ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਚੱਠਾ ਨੇ ਛੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ- ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਸੂਲਨਗਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਖਾਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਲੁੱਟ ਲਈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਫਿਰੋਜ਼ਵਾਲਾ ਦੇ ਸ਼ਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਪਿੰਡ ਇਰਿਆਲਾ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਵਾਲ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਉ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦਾ ਪਿੰਡ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

1749 ਵਿਚ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਅਫਗਾਨ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਖ਼ਮ ਘਾਤਕ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਹ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਲਟਕਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ 1792 ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ: ਡਾ: ਬੀਰ ਭਾਨ ਭਾਟੀਆ

(ਡਾ. ਬੀਰ ਭਾਨ ਭਾਟੀਆ)

ਬੀਰ ਭਾਨ ਭਾਟੀਆ ਦਾ ਜਨਮ ਐਬਟਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ, ਜੈ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਅਬਗਤ ਹਰੀ ਚੰਦ ਭਾਟੀਆ, ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਦੇ ਘਰ 30 ਅਗਸਤ 1900 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿੰਗ ਜਾਰਜ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਲਈ 1919 ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1924 ਵਿੱਚ ਮੈਡੀਸਨ ਵਿੱਚ ਬੈਚਲਰ ਡਿਗਰੀ (ਐਮਬੀਬੀਐਸ) ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ 1926 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ (ਐਮਡੀ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹਾਰਟ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਕਲੀਨਿਕਲ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ MRCP ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ।

ਭਾਟੀਆ ਲੰਡਨ ਦੇ ਰਾਇਲ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਫਿਜ਼ੀਸ਼ੀਅਨਜ਼ (ਐੱਮ.ਆਰ.ਸੀ.ਪੀ.) ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1928 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਲਮਾ ਮੇਟਰ ਵਿਖੇ ਫਾਰਮਾਕੋਲੋਜੀ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਫਾਰਮਾਕੋਲੋਜੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਡਾਕਟਰ, ਰੀਡਰ ਅਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣ ਗਏ। 1936 ਵਿਚ। ਉਸਨੇ ਉਥੇ ਡੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਣਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, 1946 ਵਿਚ ਦਵਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ 1960 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੱਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹੇ।

ਲੰਡਨ ਦੇ ਰਾਇਲ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਸਰਜਨਸ ਦੇ ਇੱਕ ਫੈਲੋ, ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੈਡੀਕਲ ਕੌਂਸਲ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੇ ਗਠਨ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਹ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਕਾਰਡੀਓਲਾਜੀਕਲ ਅਤੇ ਨਿਊਰੋਲੌਜੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀਜ਼, ਅਤੇ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸਜ਼ ਦੀ ਫਾਰਮੇਸੀ ਕੌਂਸਲ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਫਿਜ਼ੀਸ਼ੀਅਨਜ਼, ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲਈ ਚੁਣਿਆ, ਜਦੋਂ 1954 ਵਿੱਚ ਪਦਮ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਰਾਕਫੈਲਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੀ 1958 ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਭਾਟੀਆ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੌਰਾਨ, ਉਹ 13 ਮਈ 1962 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਵਾਲਟਰ ਬਰਲੇ ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਦੁਆਰਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਲਖਨਊ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ, 1925 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹਨ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਨੋਰਾਹ ਕੋਡੀ ਲਈ ਮੁੱਦਾ ਰਹਿਤ ਰਿਹਾ।

(ਲਖਨਊ ਹਾਊਸ)

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਵਾਰ: : ਸਤਪਾਲ ਮਿੱਤਲ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ

(ਸਤ ਪਾਲ ਮਿੱਤਲ)

ਸਤ ਪਾਲ ਮਿੱਤਲ (1931 – 1992) ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਕੌਂਸਲਰ ਸਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਕੌਂਸਲ (1964-70) ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਉਪ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਉਹ 1976 ਤੋਂ 1982 ਅਤੇ ਫਿਰ 1982 ਤੋਂ 1988 ਤੱਕ ਦੋ ਵਾਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ 1988 ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 1992 ਤੱਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਿੱਤਲ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਅਤੇ 1972 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।

ਉਹ 17 ਮਾਰਚ, 1985 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਦੂਜੀ ਅਸਥਾਈ ਵਿਸ਼ਵ ਸੰਸਦ ਦੇ ਇੱਕ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁਨੀਲ ਮਿੱਤਲ ਭਾਰਤੀ ਇੰਟਰਪ੍ਰਾਈਜਿਜ਼ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੈ।

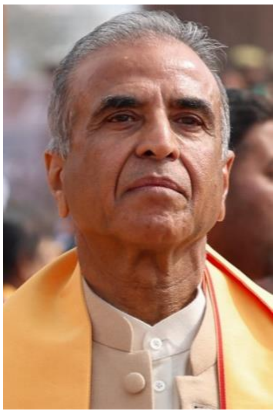 (ਸੁਨੀਲ ਮਿੱਤਲ) (ਸੁਨੀਲ ਪਤਨੀ ਨਿਆਨਾ ਨਾਲ)

ਸੁਨੀਲ ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਤਲ (ਜਨਮ 23 ਅਕਤੂਬਰ 1957) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਐਂਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼ਜ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਦੂਰਸੰਚਾਰ, ਬੀਮਾ, ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ, ਸਿੱਖਿਆ, ਮਾਲ, ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ, ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਉੱਦਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨ ਰੁਚੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਏਅਰਟੈੱਲ, ਸਮੂਹ ਦੀ ਫਲੈਗਸ਼ਿਪ ਕੰਪਨੀ, 399 ਮਿਲੀਅਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਾਹਕ ਅਧਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ 18 ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਲਨ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਟੈਲੀਕਾਮ ਕੰਪਨੀ ਹੈ।

(ਰਾਕੇਸ਼ ਮਿੱਤਲ) (ਰਾਜਨ ਮਿੱਤਲ)

(ਕੇਵਿਨ ਮਿੱਤਲ)

ਕਵਿਨ ਭਾਰਤੀ ਮਿੱਤਲ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉੱਦਮੀ ਅਤੇ ਬਿਜ਼ਨਸ ਟਾਈਕੂਨ ਸੁਨੀਲ ਮਿੱਤਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।ਉਹ ਇੱਕ ਮੋਬਾਈਲ ਗੇਮਿੰਗ ਐਪਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਯੂਨੀਕੋਰਨ ਹਾਈਕ ਮੈਸੇਂਜਰ ਅਤੇ ਰਸ਼ ਗੇਮਿੰਗ ਯੂਨੀਵਰਸ (RGU) ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੰਪਨੀ Hike ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਅਤੇ CEO ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। .

ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰੋਬਾਰ: ਇੱਕ ਟੀਨ ਸ਼ੈੱਡ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਵਦੇਸ਼ੀ 'ਐਟਲਸ' 1965 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਈਕਲ ਨਿਰਮਾਤਾ ਬਣ ਗਿਆ

ਐਟਲਸ ਸਾਈਕਲਜ਼ ਲਿਮਟਿਡ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਾਨਕੀ ਦਾਸ ਕਪੂਰ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਸ਼ੈੱਡ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕਿਫਾਇਤੀ ਸਾਈਕਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਬ੍ਰਾਂਡ ਬਣ ਗਿਆ।

ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੁਰਾ ਲੇਖ ਦਸਤਾਵੇਜ਼:

FREQUENT HOLD-UP OF TRAINS PUNJAB

MANY REFUGEES FROM MONTGOMERY KILLED

SUSPENSION OF DELHI-BHATINDA SERVICE

FRONTIER MAIL LUGGAGE VAN LOOTED

A passenger train running between Pakpatten and Kasur was attacked by a mob near Khudian Khas railway station in Montgomery District on Saturday night, according to information received in New Delhi. A number of refugees from Montgomery District, who were travelling by that train, are believed to have been killed.

The Frontier Mail reached Delhi on Sunday morning 24 hours late. At Maur, between Bhatinda and Jind, the train was held up and attacked by about 200 armed men and the luggage van broken into and looted. The train was searched and some passengers belonging to a particular community were killed.

Train service between Delhi and Bhatinda has been discontinued temporarily from Sunday. This step, it is stated, has been necessitated due to frequent hold-ups on this line.

The Punjab Mail heading towards Lahore was twice held up on Saturday. When the train reached Faridkot it was stopped by a mob comprising of members of one community. Further up the train was held by members of another community. Both the hold-ups resulted in a large number of casualties. The train reached Lahore several hours behind schedule.

People wishing to travel between Delhi and Lahore should note that railway journey through the intervening territories is wholly insecure, says a Press note issued on Sunday by the Director of Public Relations, West Punjab.

There have been several attacks of a communal nature, the Press note adds, on railway trains on the ... involving murder

ਪੁਸਤਕਸਮੀਖਿਆ: ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਗੀਤ

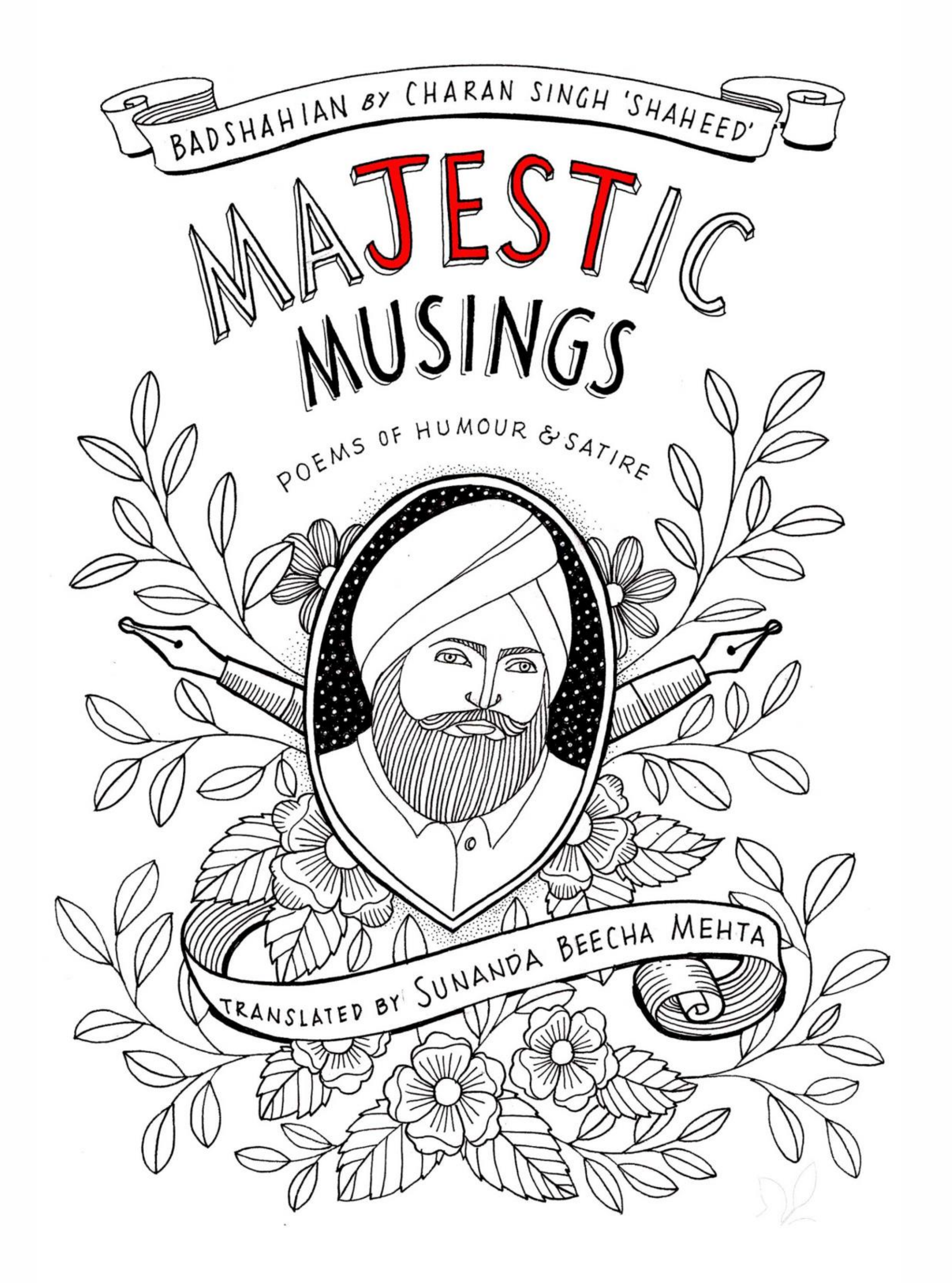

ਸਰਦਾਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਸੁਨੰਦਾ ਮਹਿਤਾ ਦੀ ਪੜਪੋਤੀ, ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਐਡੀਟਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਪੁਣੇ।

ਮੈਜੇਸਟਿਕ ਸੰਗੀਤ: ਹਾਸੇ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪੜਪੋਤੀ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੁਨੰਦਾ ਮਹਿਤਾ, ਦ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, ਪੁਣੇ ਦੀ ਸਾਬਕਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸੰਪਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਦਿਤੀ ਦਿਓ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੌਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਲਈ ਅਦਾਲਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਵੀ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ (1891-1935) ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਮਾਤ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰਜਿਸਟਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ।

ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੇਰੀ ਕਲਮ' ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਾਧਨ-ਕਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਇਹ ਕਲਮ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ, ਸਜੀਵ, ਨਿਰਜੀਵ, ਠੋਸ, ਅਮੂਰਤ, ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ: ਅੱਗ, ਸ਼ੇਰ, ਹਾਸਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸੱਚ।

'ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ' ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਦਾ ਇੱਕ ਤਣਾਅ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਦੁਆਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋਸਤ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬਚਾਅ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ (ਕਥਾਵਾਚਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ) ਇੱਕ ਪੰਚ ਲਾਈਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ: ਦੋਸਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਕੱਲੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕੇ।

ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਮੋੜ ਹੈ, ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਥਿਰ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਬੂਟ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ" ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਖਰੀਦਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਆਭਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੈਂਸੀ ਬੂਟਾਂ ਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਬਣਾ ਕੇ। ਅੰਤ - ਇਹ ਸਭ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਸੀ, ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ.

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਜਮ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ‘ਦ ਫਸਟ ਲੈਸਨ’ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਜਦੋਂ ਦ੍ਰੋਣਾਚਾਰੀਆ ਖੁਦ

ਇੱਕ ਗਰਮ ਲੈਕਚਰ ਦੌਰਾਨ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਚੱਕਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਫਾਰਮੈਟ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਤਣਾਅ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਸ਼ਬਦ-ਖੇਡ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਮਰਣ ਦੀ ਇੱਛਾ' ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਇੱਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਅਰਬਪਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲਚੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਮੁਨਾਫਾਖੋਰੀ ਮਾਮੂਲੀ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸੰਸਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੈੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲਾ ਅੰਤ ਹੈ।

'ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼' ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਧੁਨ ਹੈ, ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਅਧਾਰ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਤੋਂ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ) ਕਵੀ ਦੇ ਕੌੜੇ ਹਾਸਰਸ ਨਿਰੀਖਣ (ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਨਪਸੰਦ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ) ਉਸ ਦੀ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਅੰਡੇ ਦੇ ਛਿਲਕਿਆਂ, ਹੰਕਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋਪੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਦੁਨੀਆਂ ਸਿਰਫ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ')।

ਮਹਿਤਾ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਕਵੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦਾ।

ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ:

ਕਿਸੈ ਲਾਇ ਨ ਰੋਂਦਾ ਕੋਈ

ਬੇਪਰਵਾਹੀਆਂ

ਮੈਨੂੰ ਕੀ ? ਜੇ ਨੈਣ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁੰਦ੍ਰ, ਮਸਤ, ਮਤਵਾਲੇ ਨੇ
ਹੋਣ ਪਏ, ਜੇ ਕੇਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਗ ਸ਼ੂਕਦੇ ਕਾਲੇ ਨੇ
ਰੰਗ ਚੰਬੇਲੀ, ਬੁਲ੍ਹ ਗੁਲਾਬੀ, ਚਿਹਨ-ਚਕ੍ਰ ਅਣਿਆਲੇ ਨੇ
ਮੈਨੂੰ ਕੀ ? ਜੇ ਹੱਥ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੋਮਲ ਕਮਲ ਨਿਰਾਲੇ ਨੇ
ਦੁਨੀਆਂ ਪਾਗਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਣੇ ਇਸ਼ਕ ਦਿਖਲਾਵਣ ਨੂੰ
ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਵੈਦ ਨੇ ਰੋਗ ਅਜੇਹਾ ਲਾਵਣ ਨੂੰ

ਦੱਸੋ ਭਲਾ, ਵੇਖ ਫੁਲ ਖਿੜਿਆ, ਕਯੋਂ ਤਰਸਾਂ ਲਲਚਾਵਾਂ ਮੈਂ ?
ਭੁੜਕ ਛਾਲ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਮਾਰਾਂ, ਬਲ ਤੋੜਨ ਹਿਤ ਲਾਵਾਂ ਮੈਂ !
ਕਯੋਂ ਬੂਟੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ, ਜ਼ਖ਼ਮ ਕੰਡੇ ਦਾ ਖਾਵਾਂ ਮੈਂ ?
ਮੂਰਖ ਬਣਾਂ, ਮਖ਼ੌਲ ਕਰਾਵਾਂ, ਕਯੋਂ ਕਪੜੇ ਪੜਵਾਵਾਂ ਮੈਂ ?
ਫੁਲ ਦੀ ਗੰਧ ਤਾਂ ਆਪੇ ਉਡ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਵਲ ਆ ਜਾਣੀ ਹੈ !
ਅਸਾਂ ਆਪਣੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਦੀ ਕਯੋਂ ਸ਼ਾਨ ਗਵਾਣੀ ਹੈ ?

ਚੰਦ-ਚਾਨਣੀ ਦੇਖ ਭਲਾ ਮੈਂ ਹਉਕੇ ਭਰ ਭਰ ਰੋਵਾਂ ਕਿਉਂ ?
ਕਰ ਕਰ ਯਾਦ 'ਕਿਸੇ' ਦਾ ਮੁਖੜਾ, ਜਾਨ 'ਆਪਣੀ' ਖੋਵਾਂ ਕਿਉਂ ?
ਮਿੱਠੀ ਨੀਂਦ ਛੱਡ ਕੇ ਤੜਫਾਂ, ਬੈਠਾਂ, ਤੁਰਾਂ, ਖਲੋਵਾਂ ਕਿਉਂ ?
ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ 'ਕਿਸੇ' ਦੇ ਖ਼ਾਤਰ, 'ਰਬ' ਦਾ ਅੱਝੀ ਹੋਵਾਂ ਕਿਉਂ ?
ਬਦੋਬਦੀ ਕਿਉਂ ਭੇਟ ਕਰਨ ਨੂੰ, ਸਿਰ-ਦਿਲ ਹਥ ਤੇ ਲਈ ਫਿਰਾਂ ?
ਹੰਕਾਰੀ ਦੇ ਠੁੱਡ ਖਾਣ ਨੂੰ, ਕਯੋਂ ਪੈਰੀਂ ਸਿਰ ਦਈ ਫਿਰਾਂ ?

ਮੈਂ ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਜਗ ਤੇ ਹਰ ਦਮ ਹਸਦਾ ਅਤੇ ਹਸਾਂਦਾ ਹਾਂ

ਪਰ ਨਾ ਚਾਹ-ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਕੁੜਕਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਫੁਲ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਹਾਂ ਸੁੰਘਦਾ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਦੇਖ ਜਗਤ ਦਾ ਰਾਲ ਨਹੀਂ ਟਪਕਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੈ ਮੇਰੇ ਵਸ ਵਿਚ, ਜਿੱਧਰ ਚਹਾਂ ਚਲਾਵਾਂ ਮੈਂ
ਤਦੇ ਕਮਲ ਸਮ ਜਗ ਵਿਚ 'ਸੁਥਰਾ' ਬੇ-ਪਰਵਾਹ ਕਹਾਵਾਂ ਮੈਂ

(ਸਿਖਲਾਈ: ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, ਪੁਣੇ)

ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ:

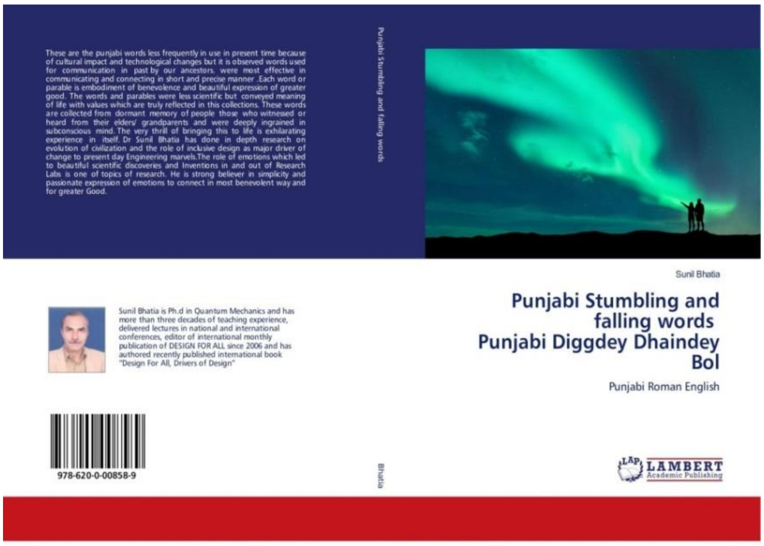

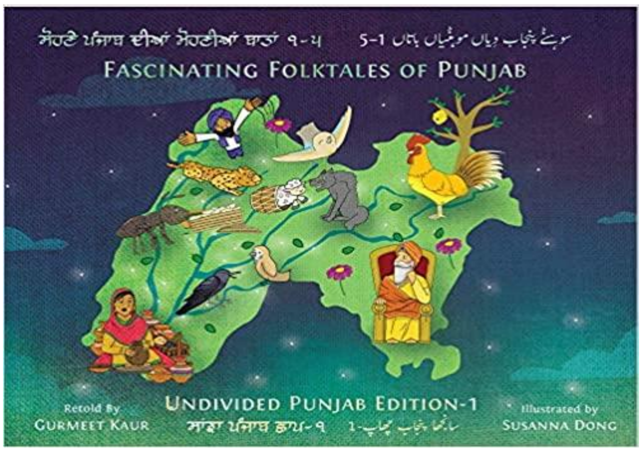

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿੱਤਰਿਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ) ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਤ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੀਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਲ-ਅਨੁਕੂਲ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਟੇਬਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

94 ਪੰਨੇ | 11″ x 8.5″ | ਹਾਰਡਕਵਰ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ISBN: 978-0-9887101-8-4

ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਪੀਆਂ ਖਰੀਦੋ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਬਚਾਓ। ਨੈੱਟ 'ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇਖੋ।

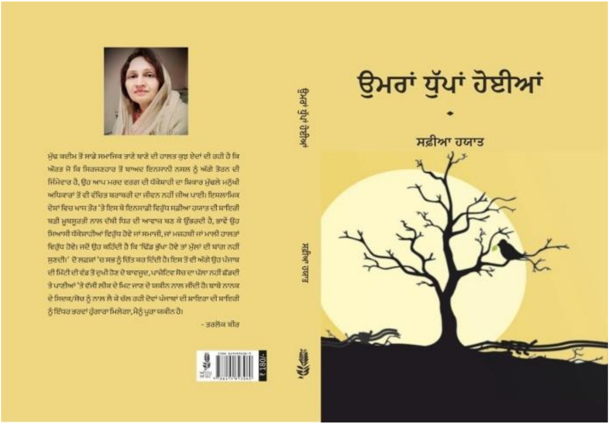

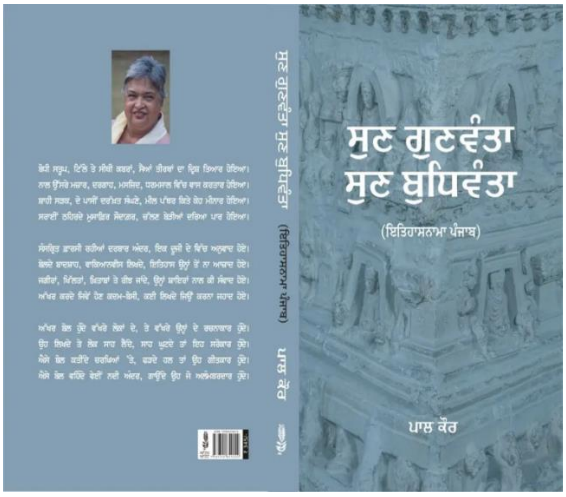

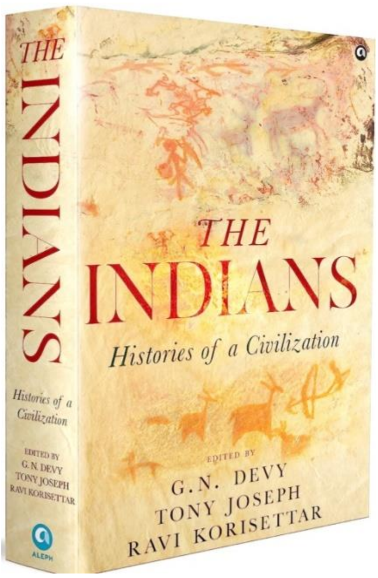

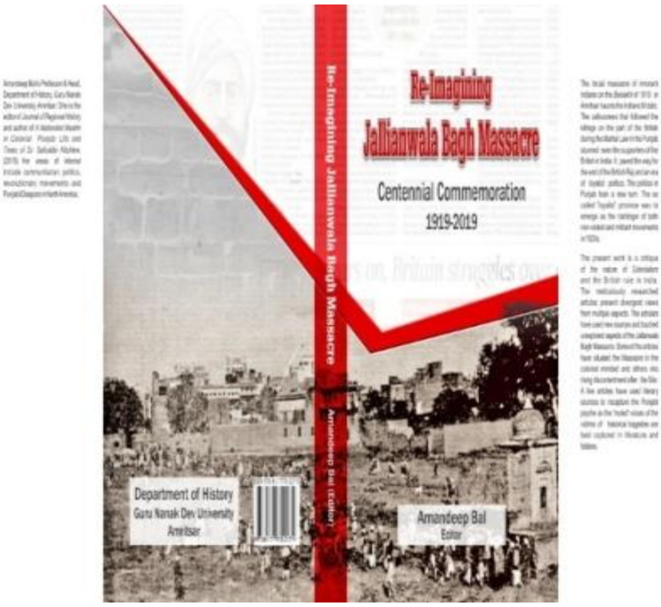
Re-Imagining
Jallianwala Bagh Massacre
Centennial Commemoration
1919-2019
Re-Imagining Jallianwala Bagh Massacre
Department of History
Guru Nanak Dev University
Amritsar
Amandeep Bal
Editor

ਖ਼ਬਰਾਂ:

1.

ਸਲਹਾਇਤ PunjibLibrary.com ਤੋਂ ਮੁਫ਼ਤ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ

ਜਨ ਅੰਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਅੱਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅੱਪਲੋਡ ਕਰਾਂਗੇ।

Salahiyat * ਸਲਾਹੀਯਤ
punjabilibrary.com

Salahiyat
punjabilibrary.com

ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ

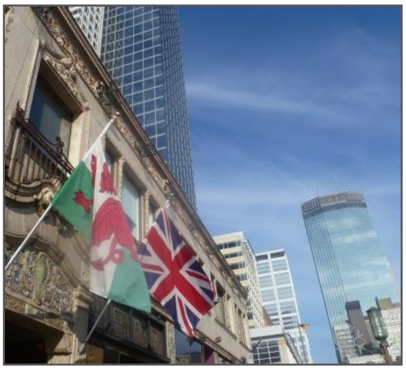

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ:
ਡਿਜੀਟਲ ਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ
advertisement@southasia researchcentre.in
ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ
ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼:
ਨਵੇਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਜਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ/ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਬਾਰੇ/
ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ
ਨਿਊਜ਼@southasiaresearchcentre
ਫੀਡਬੈਕ: ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰ ਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ
Feedback@southasiaresesrchcentre.in

ਆਗਾਮੀ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ:
Editor@southasiaresearchcentre .in
ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਨਿਗਰਾਨੀ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਰੂਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ)

ਪ੍ਰੋ: ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ (ਆਨਰੇਰੀ), ਐਸਜੀਜੀਐਸ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ।ਇੰਡੀਆ।

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ:

ਡਾ.ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ ਫੈਕਲਟੀ ਮੈਂਬਰ,

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18, ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਈ-ਮੇਲ:dr_subha@yahoo.com

ਸੰਪਾਦਕ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਸ਼੍ਰੀ ਐਲ.ਕੇ. ਦਾਸ

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੇਂਦਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਦਿੱਲੀ), ਭਾਰਤ, ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਫੈਕਲਟੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

lalitdas@dtu.ac.in

ਈ-ਮੇਲ: lalitdas@gmail.com

ਸਹਿ-ਸੰਪਾਦਕ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰੌਣਕੀ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰ ਪ੍ਰੋ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਈਮੇਲ: ronkir@pu.ac.in

ਈਮੇਲ: ronkiram@yahoo co, in

ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਪੱਤਰਕਾਰ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕੁਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ

jaspal.sdh@gmail.com

ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਰੂਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ.

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ

jitraminder75@gmail.com

ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਆਸਮਾ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋ

ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਈਮੇਲ: 1aasmaqadri@gmail.com

ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਇਰਫਾਨ ਮਲਿਕ ਡਾ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਈਮੇਲ: irfanmalik941@gmail.com

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੁਰਬ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ-ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜਨਰਲ ਸ.

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੈਂਬਰ

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਗੌਰਵ ਰਹੇਜਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਰੁੜਕੀ, ਇੰਡੀਆ ਈਮੇਲ: gaurav.raheja@ar.iitr.ac.in ,gr.iitroorkee@gmail.com

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੁਗੰਧ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, ਈਮੇਲ: sugandh@iitb.ac.in

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰ:

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੇਮਿਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ,

ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, Nemisha90@gmail.com

ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਪਤਾ:

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਇਸ ਜਰਨਲ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਅਤੇ ਰਸੀਦ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089 (ਇੰਡੀਆ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਮ ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ, ਐਡਰੈੱਸ ਏ/2/70 ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089 ਟੈਲੀਫੋਨ: +91-11-27853470®, 011-45793470®, ਈ-ਮੇਲ: dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਫਤ ਹੈ .ਅਸੀਂ ਯੋਗਦਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਈਟਮਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ .

ਬੇਦਾਅਵਾ: ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਲਾਹੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨੇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਹਨ।

ਵੈੱਬਸਾਈਟ: www.southasiaresearchcentre.in

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

dr_subha@yahoo.com

ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ
PUNJABI LIBRARY
www.PunjabiLibrary.com